

પ્રકરણ-૩ થોમસ હાર્ડી અને યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષક-પરિવેશ

૧. કૃષિસંબંધી સાધનો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષિસંબંધી સાધનો

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષિસંબંધી સાધનો

૨. કૃષકો અને પ્રાણી-પક્ષી :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રાણી-પક્ષી

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રાણી-પક્ષી

૩. કૃષકોની ટેવો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકોની ટેવો

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકોની ટેવો

૪. કૃષિ આધારિત ગ્રામિણ વ્યવસાયો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષિ આધારિત ગ્રામિણ વ્યવસાયો

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષિ આધારિત ગ્રામિણ વ્યવસાયો

૫. કૃષકોની આંતરિક લેવડ-દેવડ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકોની આંતરિક લેવડ-દેવડ

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકોની આંતરિક લેવડ-દેવડ

૬. કૃષકો અને પ્રકૃતિ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રકૃતિ

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રકૃતિ

કૃષિ એ ગ્રામ્યપરિવેશનું અવિભાજ્ય અંગ છે. કૃષિ એ જ ગ્રામજનોનું જીવન છે. કૃષિ અને ગ્રામજનો એકબીજાના પર્યાય છે.તેઓ પરસ્પર એવા ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે કે તેઓના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની આપણે કલ્પના સુધ્ધાં કરી શકતા નથી.માટીની મહેક આપણે માત્ર એમના ખેતરોમાં જ નહીં પરંતુ એમના જીવનમાં પણ મહેસૂસ કરીએ છીએ.ધરતીને તેઓ મા ગણે છે અને માટી તેઓનો આત્મા છે.આ ધરતીના ખોળામાં જ તેઓનું જીવન પાંગરે છે અને અંતે એમાં જ વિલય પામે છે.કૃષિ એમના જીવનના દરેક હકારાત્મક કે નકારાત્મક પાસાંને કોઈને કોઈ રીતે પ્રભાવિત કરે છે.જીવનના સુખદુઃખના પ્રસંગોએ પણ પ્રથમ પ્રાધાન્ય કૃષિને આપવામાં આવે છે.પરબતના મૃત્યુ પ્રસંગે ગામલોકો પ્રથમ વાવણી કરવાનો અને પછી એના શબને અગ્નિદાહ દેવાનો નિર્ણય કરે છે.¹ ગ્રેબ્રીલ પોતાના જીવનના જોખમે એકવાર આગ સામે તો² બીજીવાર ભારે વરસાદથી બાથશેબાના પાકનું રક્ષણ કરે છે.³ કૃષિ જ એમના જીવનનો એકમાત્ર આધાર છે.કોઈક વર્ષ ખેતી નિષ્ફળ જતાં એમનું એ વર્ષ અને ક્યારેક તો એમનું સમગ્ર જીવન નિષ્ફળતાની આરે આવી ઉભું રહે છે.પાકની અનિશ્ચિતતા એમના જીવનમાં આવતા ઉતાર-ચઢાવ માટે નિર્ણાયક પરિબળ સાબિત થાય છે.હેન્રીઆર્ડના પતનની શરૂઆત કૃષિની આ અનિશ્ચિતતાથી જ થાય છે.⁴ માત્ર એક જ વર્ષ માહું જતાં લાખિયારે પોતાનું ખોરડું ચતરભજને લખી આપવું પડે છે.⁵ ધરતીમાં બીજ વવાય અને એ બીજ દાણો બને એ દરમિયાન એક ખેડૂતે અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડે છે,અનેક યાતનાઓ સહન કરવી પડે છે, પોતાનું જીવન સુધ્ધાં દાવ પર લગાવવું પડે છે, છતાં તેઓ એ ખેતી અને એને જણનારી ધરતી પ્રત્યે અદમ્ય આકર્ષણ અનુભવે છે.બાર વર્ષોથી સંસાર ત્યાગી સાધુ થઈને ઘરેથી ચાલ્યા ગયેલા દેવશીને આ ‘ધરતીનો સાદ’ જ પાછો લાવે છે. “ ખેતરની ધરતી પર સરજાઈ ગયેલું ધાન્ય વાવણીની પ્રવૃત્તિનું વિલક્ષણ અને સુભગ દૃશ્ય જ આ નિવૃત્ત માણસને પ્રવૃત્ત કરવા પ્રેરી ગયું.”અને એને પોતાના અસ્તિત્વનો મર્મ સમજાઈ જાય છે.તે વિચારે છે કે,“.....માણસને મોક્ષ મળતો હોય તો પણ આ

ધરતીની માટીમાંથી જ એ મળશે, એનાથી દૂર જવામાં નહીં.”^૬ આ જ પ્રકારની અનુભૂતિ કલીમને થતાં તે પેરિસનું ભૌતિકવાદી જીવન છોડીને પોતાના વતન ‘એગડન હીથ’માં પાછો ફરે છે અને અંતે ‘furze-cutter’ નો વ્યવસાય સ્વીકારે છે. ટૂંકમાં, કૃષિ એ જ ગ્રામજનોનું જીવન છે. કૃષિ સાથેનો એમનો સંબંધ અતૂટ-અભિન્ન છે. તેઓ કૃષિમય જીવન જીવે છે. કૃષિ એ ગ્રામ્ય પરિવેશનું આગવું અને અગત્યનું પાસું છે. પ્રા.ડૉ. યુ.એલ. પટેલ કૃષિ અને ગ્રામ્યજીવનનું સાયુજ્ય સમજાવતાં લખે છે:

“કૃષિ કરને વાલે ગ્રામિણ, કૃષક કહલાતે हैं, जो कि ग्राम्य-जीवनका अेक मुख्य अंग है। भारत वर्ष गाँवों से बना है, गाँवोंमें रहने वाले अधिकतर लोग कृषिसे संबंध रखते हैं, इससे यह स्पष्ट है कि भारत कृषकोका देश है। कृषक-जीवनके समग्र रूप और उसके प्रामाणिक अध्ययनके लिये आवश्यक है कि उसके विविध पक्षोका गहन अध्ययन किया जाअे तथा उसके आंतरिक स्वरूप को भली-भाती समजा जाअे.”^७

થોમસ હાર્ડી અને યુનિલાલ મડિયાએ પોતાની નવલકથાઓમાં કૃષક પરિવેશનું સૂક્ષ્મ, જીવંત અને યથાર્થ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. તેથી હવે આપણે એમની નવલકથાઓમાં સ્થાન પામેલા કૃષક પરિવેશનાં વિવિધ પાસાંઓનો તુલનાત્મક પરિચય પ્રાપ્ત કરીશું.

૧. કૃષિ-સંબંધી સાધનો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષિ - સંબંધી સાધનો :

થોમસ હાર્ડી એમના સમય દરમિયાન ગ્રામ્યજીવન અને ખાસ કરીને કૃષિજીવનમાં ઔદ્યોગિકરણની અસરને લીધે આવી રહેલા પરિવર્તનો, અને પ્રવાહોથી સંપૂર્ણ જ્ઞાત હતાં. ઔદ્યોગિકરણની અસર હેઠળ ઈંગ્લેંડનું પરંપરાગત કૃષક પરિવેશનું સ્વરૂપ બદલાઈ રહ્યું હતું. ખેતીવિહીન ગ્રામજનોની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો હતો. અને તેઓ ઉપર ખેતરમાં અથવા કારખાનામાં મજૂરી કરવા માટે ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. ‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવીલ્સ’ ના પ્રકરણ

-૫૧ માં એક ખેતરેથી બીજાં ખેતરે સ્થળાંતર કરતા ગ્રામજનોનું ચિત્ર અસરકારક રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. હાડી લખે છે:

“the process, humorously designated by statisticians as the tendency of the rural population towards the large towns, being really the tendency of water to flow uphill when forced by machinery.”^૯

આ નવલકથામાં અનાજ છડવાના યંત્ર, (the threshing machine)નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હાડી જે રીતે આ યંત્રને વર્ણવે છે એના પરથી એવું ફલિત કરી શકાય કે ઔદ્યોગિકરણનું અતિક્રમણ જ મોટાભાગની કૃષક કચ્છાંતિકાઓ માટે જવાબદાર પરિબળ છે. આ યંત્ર માટે ‘red tyrant’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે^૯ જે વારંવાર માંગણી કરનારો, અમાનવીય અને અસંતોષી છે અને ટેસ તેમજ અન્ય યુવતીઓએ એની સેવામાં સતત હાજર રહેવું પડે છે.

આ યંત્ર જ્યારે ચાલુ હોય છે ત્યારે એ લોકોના શરીરના સ્નાયુઓ અને નાડીઓને સહનશીલતાની હદ બહાર થકવી નાખે છે. એટલે કે એ એવું યંત્ર છે જે માનવીય શ્રમમાં ઘટાડો કરવાને બદલે શ્રમમાં વધારો કરે છે. ખેતરમાં કામ કરતા વૃધ્ધ વ્યક્તિઓ એ દિવસોને યાદ કરે છે જ્યારે તેઓ ભૂતકાળમાં કૃષિ સંબંધી કોઈપણ કામ પોતાના હાથે કરતા. કામ ધીમેધીમે થતું, પરંતુ પરિણામ ચોક્કસપણે સારું આવતું. ખાસ કરીને ટેસ માટે આ યંત્ર સાથેનું કાર્ય કઠણ કસોટી સાબિત થાય છે. એનું કામ એ યંત્ર ચલાવતા વ્યક્તિને પાકની ઝૂડીઓ પહોંચાડવાનું હતું અને એનું એ કામ અવિરતપણે ચાલ્યા કરતું.

“The women on the corn -rick could stop to ale or cold tea from the flagon now and then, or to exchange a few gossiping remarks while they wipe thier faces or cleared the fragments of straw and husk from their clothing ; but for Tess there was no reptile...”¹⁰

આમ, ટેસે પણ એ યંત્રની સાથે યંત્રવત કાર્ય કરવું પડતું હતું. અને એ દૃષ્ય મૂડીવાદી ખેતરોમાં જોવા મળતા માનવીય સંબંધોના વિચ્છેદનું પ્રતિક છે. અગાઉ ટેસ જે ડેરીમાં કાર્ય કરતી હતી ત્યાં મૈત્રીભાવ સહકાર, હૂંફ હતાં. પરંતુ શ્રેશીગ મશીન જેવા યંત્રોના કૃષિમાં આગમનથી આ બધાં જ માનવીય ભાવો અને સંબંધોનો ધીમે ધીમે લોપ થવા માંડ્યો. જેવી રીતે એલેક ટેસના જાતીય શોષણ દ્વારા એનું આત્મસન્માન, ગૌરવ, અને ઓળખ હણી લે છે એ જ પ્રમાણે શ્રેશીગ મશીન પણ ટેસ જેવી યુવતીના આત્મસન્માન, ઓળખ અને અસ્તિત્વને ઠેસ પહોંચાડે છે. માત્ર શોષણનું સામાન્ય સ્વરૂપ જ બદલાયું છે; એલેક ટેસનું જાતીય શોષણ કરે છે અને શ્રેશીગ મશીન શારીરિક !

‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’માં પણ આવા જ એક વાવણીના યંત્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એક દિવસ લ્યુસેટા અને એલિઝાબેથ તેમના ઘરની બારીમાંથી જોઈ છે કે એક નવા જ પ્રકારના વાહનની ફરતે લોકોનું ટોળું ઘેરો ઘાલી ઉભું છે. એ બંને બહાર નીકળવાનો અને લોકોના કુતૂહલનો વિષય શું છે એ જાણવાનો નિર્ણય કરે છે. એ વાહનની નજીક જતાં એ લોકોને જાણ થાય છે કે એ નવા જ પ્રકારનું ખેતરમાં વાવણી કરવાનું યંત્ર હતું. લ્યુસેટા અને એલિઝાબેથ બંને વિચારે છે કે એમના આવા ગ્રામ્યપ્રદેશમાં એ પ્રમાણેનું વાવણી કરવાનું યંત્ર ફારફે જ લાવ્યો હોવો જોઈએ. તે જ સમયે ફારફે એ યંત્રની નજીક આવે છે, એનું અવલોકન કરે છે અને એ મશીનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ બાબત વિષે જાણકારી ધરાવતો હોય એ રીતે એનો હાથો પકડે છે. જ્યારે લ્યુસેટા એ યંત્રને ‘stupid’ કહે છે ત્યારે ફારફે પોતાની એ યંત્ર વિષેની જાણકારી નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે. એ કહે છે :

“Stupid ? O no ! .....It will revolutionise sowing heerabout ! No more sowers flinging their seed about broadcast , so that some falls by the wayside and some among thorns, and all that. Grain will go straight to its intended place ,and no where else whatever !”^{૧૧}

જયારે બીજી બાજુ, કેસ્ટરબ્રીજમાં માત્ર ઘાસ કાપવાની છરી લઈને દાખલ થનાર અને સમય જતાં એ જ ગામમાં મોટો અનાજનો વેપારી અને મેયર બનનાર હેન્ચાર્ડ એ યંત્રની ટીકા કરતા કહે છે કે એ વસ્તુ એના વિસ્તારમાં વાવણી કરવા માટે અનુકૂળ સાબિત થશે નહીં. આમ, હેન્ચાર્ડ એ પરંપરાગત કૃષિ પધ્ધતિને અનુસરનારો અને એમાં માનનારો માણસ છે, જયારે ફારક્રે વર્તમાનપેઢીનો નવીન પ્રવાહો અને પરિવર્તનોને સ્વીકારતો આધુનિક યુવક છે. અને આમ, અહીં પરંપરા અને પરિવર્તન વચ્ચે રહેલું અંતર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

વધુમાં આ જ કૃતિના પ્રકરણ-૪ માં કેસ્ટરબ્રીજના બજારનું વર્ણન આવે છે :

“The agricultural and pastoral character of the people upon whom the town depended for its existence was shown by the class of objects displayed in the shop windows : Scythes , reap- hooks, sheep- shears, bill-kooks, spades, mattocks, and hoes the ironmonger's , beehives, butter-firkins, churns, milking stools and pails, hay-rakes, field-flagons and seed -lips of the cooper's, cart- ropes and plough- harness at the saddler's ;carts, wheels- barrows, and mill-gear at the wheelwright's and machinist's ; horse- embroccations at the chemist's ; at the glover's and leather-cutter's, hedging- gloves, thatcher's knee-caps, ploughman's leggings , villager's pattens and elogs.”^{૧૨}

ઉપરોક્ત તમામ કૃષિસંબંધી સાધનો સાથે માનવશ્રમ સંકળાયેલો છે. આ બધાં જ સાધનો અને સામગ્રી વિવિધ કૃષક પ્રવૃત્તિઓમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ સાધનોના ઉપયોગથી તમામ ગ્રામજનોની આજીવિકા જળવાય છે. પરંતુ હવે ખેતરોમાં આ સાધનો, એ સાધનોનો ઉપયોગ કરનારા અને એને બનાવીને વેચાણ કરનારા તમામનું સ્થાન ‘threshing machine’ જેવા કૃષક યંત્રો લેવા જઈ રહ્યા છે અને આ બાબતનો અણસાર આપણને ફારક્રેના શબ્દોમાં મળી રહે છે; No more sows.....

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ માં કથાનાયક ગાઈલ્સ સફરજનનો સંચો ચલાવે છે અને લોકોને સફરજનનો રસ કાઢી આપે છે. એ ફળનો રસ કાઢવાની ફરતી ગાડી રાખે છે. જ્યાં લોકોને રસ કઢાવવાનો હોય ત્યાં તે ગાડીમાંના સંચાને ચાલુ કરે છે અને પૈસા લઈ રસ કાઢી આપે છે. ગાડીમાં રસ માટેના મોટાં વાસણો, ડોલ, ગરણી વગેરે સાધનસામગ્રી રહેતી. સફરજનની સીઝનમાં આ રસના સંચામાંથી ઠીકઠીક કમાણી થતી, પરંતુ તે માટે તેણે ગામે-ગામે ફરવું પડતું. ગ્રેસ જ્યારે પોતાના પતિ ક્યાં જાય છે ? અને કોને મળવા માટે જાય છે? આ બાબતે ચિંતિત હોય છે ત્યારે તેની મુલાકાત ગાઈલ્સ સાથે થાય છે. એ મુલાકાત દરમિયાન એ બંને વચ્ચે થયેલા સંવાદનો અંશ નીચે પ્રમાણે છે :

“ ‘ તમને દાકતર મળ્યા ?’

‘હા’. ગાઈલ્સે જરા ખચકાઈને કહ્યું.

‘ક્યાં આગળ તમને મળ્યા ?

‘સ્વેલર્સ ઈન પાસે મને મળ્યા. હું મીડલટન એબેથી આવું છું. ત્યાં ત્રણ અઠવાડિયાથી સફરજનનો સંચો ચલાવું છું.

‘ત્યાં સાઈડર કાઢવાની મિલ નથી ?’

‘છે. પણ તે બગડી ગયેલી છે.’ ”!^{૧૩}

‘ફાર ફ્રોમ ધ મેડીંગ ક્રાઉડ’ માં આપણને ગ્રામ્ય પરિવેશનો ક્યારેક સુંદર તો ક્યારેક અદ્ભૂત તો ક્યારેક વાસ્તવિક દૃશ્યો નિહાળવા મળે છે. એમાંનું એક દૃશ્ય છે, મધમાખીનો પૂડો તૈયાર કરવો : તે વર્ષે નવો મધપૂડો વસાવવા માટે રાણી સાથે નીકળી પડતું મધમાખીઓનું ટોળું વેધરબરીમાં મોડેથી આવ્યું. પરંતુ આખરે તે આવ્યું. સામાન્ય રીતે બધાં જ ખેતમજૂરો ખેતરમાં કૃષિસંબંધી કામમાં રોકાયેલા હતાં. તેથી બાથસેબા પોતે જ શક્ય હોય તો એ કામ પાર પાડવાનું નક્કી કરે છે. તે મધમાખીને ખસેડવા માટે એક કૃત્રિમ પૂડો મધ અને વનસ્પતિ લપેટીને તૈયાર કરે છે, એક નિસરણી, બ્રશ, અને એક હુકવાળી ડાંગ લાવે છે. મધમાખીથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે ચામડાંના મોજાં, માથે

ટોપી અને એક મોટો પારદર્શક બુરખો ધારણ કરે છે. તે જે વૃક્ષની ટોચ પર મધમાખીઓ સ્થાઈ થઈ હોય છે ત્યાં નિસરણી ગોઠવે છે. થોડા પગથિયાં ચડતાં જ એને સાર્જન્ટ ટ્રોયનો અવાજ સંભળાય છે. તે તરત જ બ્રશ, ડાંગ, અને ખાલી કૃત્રિમ મધપૂડો નીચે ફેંકી દે છે, અને નિસરણી પરથી ઉતરી પડે છે. એ સાર્જન્ટ ટ્રોયને મધમાખીને ખસેડવામાં મદદ કરવા વિનંતી કરે છે. ટ્રોય તરત જ બુરખો, હાથમેજાં, અને ટોપી પહેરી હાથમાં કૃત્રિમ પૂડો લઈ વૃક્ષ પર ચડી જાય છે અને થોડી ક્ષણોમાં જ બધી જ મધમાખીઓ એ પૂડા પર ગોઠવાય જાય છે.^{૧૪}

ઉપરોક્ત પ્રક્રિયા જોખમી અને મુશ્કેલ છે છતાં ટ્રોય એમાં કાર્યદક્ષતા દાખવે છે અને એ રીતે એ બાથસેબાને પ્રભાવિત કરવામાં સફળતા મેળવે છે. એ ઉપરાંત આપણને એ દૃશ્યના રસપાન દરમિયાન મધઉછેરની પ્રક્રિયા અને એમાં વપરાતા સાધનોનો પરિચય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, થોમસ હાર્ડીની નવલકથામાં ભાવકને કૃષિસંબંધી કેટલાંક પરંપરાગત સાધનો અને એ સમયની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને લીધે એ સાધનોનું સ્થાન લઈ રહેલા અદ્યતન યંત્રો તેમજ તેના ઉપયોગથી કૃષક પરિવેશ પર પડતી હકારાત્મક કે નકારાત્મક અસરોનો અંદાજ પણ આવે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષિસંબંધી સાધનો :

યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં પણ આપણને ક્યાંક ક્યાંક ઔદ્યોગિકરણની ભારતીય ગ્રામ્ય પરિવેશ પર વર્તાતી અસરો જોવા મળે છે. જેમકે બળદગાડું ભારતીય કૃષકો માટે અતિ અગત્યનું સાધન છે. બળદનો ઉપયોગ ખેતર ખેડવા માટે તો થાય જ છે પરંતુ એ ઉપરાંત એક ગામથી બીજા ગામે મુસાફરી કરવા માટે અને મુખ્યત્વે કૃષક ચીજવસ્તુઓ અને માલની હેરાફેરી માટે બળદગાડાંનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે, ઔદ્યોગિકરણના એ જમાનામાં બળદગાડીનું સ્થાન મોટરગાડીએ લેવા માંડ્યું. ત્યારે એ પરિવર્તનના માહોલમાં પરંપરાગત માનસિકતા અને માન્યતા ધરાવતા લોકો કેવી અગવડ અને અકળામણ અનુભવે છે એ બાબતનો નિર્દેશ આપણને ‘ઈંધણ ઓછાં પડ્યા’માં એક પ્રસંગે પ્રાપ્ય થાય છે.

લીલુ શેઠની માતા જ્યારે જ્યારે રેલ્વે મુસાફરી કર્યા બાદ જેતલસર જંકશને ઉતરતા ત્યારે ગુંદિયાથી એમના વાડી-ખેતરના ભાગિયા જાગા પટેલ એમનું ખખડધજ ગાડું લઈને એમને લેવા આવતા.પરંતુ જીજીમાને લીલુશેઠની રાષ્ટ્રદોહી પ્રવૃત્તિઓની જાણ થતા તેઓ એમના મુંબઈ ખાતેના નિવાસસ્થાનનો ત્યાગ કરીને ગુંદીયા આવવા જેતલસર જંકશને ઉતરે છે ત્યારે જાગા પટેલને બદલે કાળુમીયાંના છોકરાં ઓસમાનિયાને જોઈને જીજીમાને અચંબો થાય છે કે એમણે બળદગાડાંને બદલે એક ખટારામાં બેસીને ગુંદિયા જવાનું હોય છે, ત્યારે તેઓ સ્વગતોક્તિ ઉચ્ચારે છે :

‘જાગા પટેલનું ગાડું કેવું રૂપાળું હતું, જાણે જાણે ધાબા ઉપર સૌપારી રળતી જાય!’^{૧૫}

ખટારો જ્યારે સ્ટાર્ટ કરવામાં આવે છે ત્યારે ક્રૂડ ઓઈલના ધુમાડાથી એ ભરાઈ જાય છે.એ ધુમાડો અને એની ‘નરક જેવી ગંધ’ થી જીજીમા ગૂંગળામણ અનુભવે છે અને બોલી ઉઠે છે; ‘કેવું રૂપાળું ગાડું હતું ! નહિ ગંધ કે નહિ કાંઈ બીજો ઉઘરાવો.’^{૧૬} અંતે જીજીમાને ખટારાની એ મુસાફરી જરા પણ અનુકૂળ સાબિત થતી નથી અને તેઓ ઊલટી કરે છે.તેઓ એ વાહન અંગેનો ‘આખરી ચુકાદો’ આપતા કહે છે, “આ તારે ખટારે તો મારાં લોહી લીધાં.”^{૧૭} અંતે તેઓ ગુંદિયા સુધીની બાકીની મુસાફરી એક બળદગાડાંમાં બેસીને પૂરી કરે છે.

આમ, જીજીમાના એ ખટારા વિષેના અણગમા અને ઉદ્દગારોમાં ભવિષ્યમાં ઔદ્યોગિકરણની ગ્રામ્ય પરિવેશ અને પર્યાવરણ પર શી અસર થવાની છે એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળી રહે છે.નલિનભાઈ અને કાર્તિકેય એ પ્રદેશના નકશામાં સર્વે કરે છે એમાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ઔદ્યોગિકરણે ભારતીય ગામડાં પર પોતાનો સકંજો સ્થાપવા માંડ્યો છે :

“અહીં લોઢવાના અને ગાંસડીઓ બાંધવાના જિનિંગ યંત્રો .....અહીં ફેક્ટરી ચાલે છે...અહીં કાપડની મીલ..... આ વ્યવહાર માર્ગ .....”^{૧૮}

આમ, છતાં ભારતીય ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની ૨૧મી સદીમાં પણ હજી વડે ખેતર ખેડતો ખેડૂત કે બળદગાડાંમાં મુસાફરી કરતા ગ્રામજનોનું દૃશ્ય તદ્દન સામાન્ય છે ત્યારે

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય ખેતરોની વાડો થોમસ હાર્ડીની નવલકથામાં જોવા મળતા શ્રેણીગ મશીન જેવા અદ્યતન કૃષક યંત્રોએ ઓળંગી ન હતી એ સ્વાભાવિક છે. તે સમયે ખેડૂતોએ ખેતર ખેડવા માટે સંપૂર્ણ આધાર હળ ઉપર જ રાખવો પડતો હતો અને બળદગાડું એમને માટે સર્વસામાન્ય કૃષક સાધન હતું. ‘લીલુડી ધરતી’ માં આપણને જોવા મળે છે કે વાવણી કરવા ખેતરે જતા પહેલા ખેડૂતો બળદને શણગારે છે, ગાડાંમાં બિયારણ ભરીને, ગાડાંના પૈડાંનું કંકુ છાંટીને પૂજન કરે છે તેમજ મગનું શુકનવંતુ ધાન્ય વેરે છે.^{૧૯} ભારતીય ખેડૂતો માટે કૃષિસાધનો સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા નિર્જીવ ઓજાર માત્ર નથી, પરંતુ એમની સાથે તેઓ ‘સ્વ’ની આત્મીયતા અનુભવે છે. ગાડાંની ધીમી પરંતુ મક્કમ ગતિ એમને ધૈર્ય ધારણ કરવાનું શીખવે છે, તો હાથ સમાન હળ એમને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિ સામે હામ ભીડવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. આમ, ભારતીય ખેડૂતનો કૃષિસંબંધી સાધનો સાથેનો નાતો માત્ર ઉપયોગીતાવાદી ન રહેતા એક ભાવાત્મક અને આધ્યાત્મિક સ્તરે જોડાયેલો છે.

૨. કૃષકો અને પ્રાણી - પક્ષી :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રાણી- પક્ષી :

કૃષકોના જીવન સાથે પશુ- પ્રાણી -પક્ષી ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હોય છે. કૃષકો અને એમના પ્રાણીઓનું સહઅસ્તિત્વ ગ્રામ્યપરિવેશનો એક અભિન્ન હિસ્સો છે એ લોકો સાથે જીવે છે, સાથે હરે-ફરે છે, અને વિષમ પરિસ્થિતિમાં એકબીજાને મદદ સુધ્ધાં કરે છે. એમનો લાંબા ગાળાનો સહવાસ એમને એકબીજાની વાણી અને લાગણી સમજવાનું સામર્થ્ય પણ બક્ષે છે. કૃષક અને પ્રાણીનો સંબંધ-વિચ્છેદ કૃષકોના જીવન પર વિપરીત અસરો કરે છે. અમુક ખાસ સંજોગોમાં પ્રાણી એ કૃષક માટે આધારભૂત પરિબળ સાબિત થાય છે. કોઈ કુટુંબના પાલતુ પ્રાણી કે પશુનું મૃત્યુ એ કુટુંબનો સર્વનાશ નોતરે છે. થોમસ હાર્ડીએ પણ પોતાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનો અને પ્રાણીઓના સંબંધોમાં રહેલા વૈવિધ્ય, વિશ્વાસ અને વ્યવહારોને પોતાની નવલકથાઓમાં આગવી રીતે દર્શાવ્યા છે.

‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’માં ટેસ એક કૃષક કન્યા (peasant girl) છે. એક રાત્રે એના પિતાની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાને લીધે સવારે કેસ્ટરબીજમાં મધપૂડા પહોંચાડવાની જવાબદારી ટેસ ઉપર આવી પડે છે. મધપૂડા પહોંચાડવાનું કાર્ય અનિવાર્ય હતું એટલે ટેસ માટે એ જવાબદારી સ્વીકારવા સિવાય અન્ય બીજો કોઈ રસ્તો હતો નહિ. એ મુજબ એમના ઘોડા જેનું નામ ‘પ્રિન્સ’ હતું એને ગાડાં સાથે જોડવામાં આવે છે. અને ટેસ એના નાના ભાઈ અબ્રાહમને બાજુમાં બેસાડી ગાડાને હંકારી જાય છે. થોડાં માઈલોનું અંતર કાપ્યા બાદ, એમના વાહનને અકસ્માત નડે છે. સામેથી ટપાલ લઈને આવતા વાહન જોડે એનું ગાડું અથડાય છે. એ અકસ્માતમાં એમના ઘોડા ‘પ્રિન્સ’નું મૃત્યુ થાય છે.

જે ઘટના બને છે એનાથી ટેસને આઘાત લાગે છે. લોહીના ખાબોચિયામાં ઘોડાનું મૃત શરીર ભયંકર લાગે છે. એ ગ્લાની અનુભવે છે કે હું મારા માતા-પિતાને કેવી-રીતે મોં બતાઉં. એ ઉપરાંત ટેસ મધપૂડાને કેસ્ટરબીજ પહોંચાડી શકતી નથી.

‘પ્રિન્સ’નું મૃત્યુ ડર્બીફિલ્ડ કુટુંબ માટે કદી ન ભરપાઈ થઈ શકે એવું નુકશાન સાબિત થાય છે. અને એને માટે ટેસ પોતાને દોષિત ગણે છે.

“Tis all my doing-all mine !....No excuse for me -nine. What will Mother and Father live on now ? .....We can't go on with our load - Prince is killed .Why, I danced and laughed only yesterday ! To think I was such a fool !”²⁰

ઉપરોક્ત સમગ્ર દુર્ઘટના કચ્છ અને હૃદયદ્રાવક છે. જોકે એ માટે કોઈપણ વ્યક્તિ ટેસને જવાબદાર ગણતું નથી. ટેસના પિતાને પ્રિન્સે એમના કુટુંબમાં જે કાર્ય અને સેવા કરી હતી એ યાદ કરે છે. તેઓ ગરીબ હોવા છતાં થોડાંઘણાં પૈસા માટે પ્રિન્સનું મૃત શરીર વેચવા તૈયાર થતા નથી.

“No, I won't sell his old body.....He've served me well in his life-time and I won't part from his now.”²¹

અંતે જે બગીચો એમણે પાક ઉગાડવા માટે ફાળવેલો હોય છે ત્યાં કબર ખોદી પ્રિન્સને દફનાવે છે. પ્રિન્સના મૃત્યુથી ટેસના જીવનમાં મહત્વનો વળાંક આવે છે. ટેસના કુટુંબનો એક માત્ર આધાર એવા પ્રિન્સના મૃત્યુને લીધે એમના કુટુંબની આજીવિકા છીનવાઈ જાય છે અને ધનિક ડ'અર્બરવિલ્સની મદદ લેવાની ફરજ પડે છે જ્યાં ટેસ ઉપર એલેક બળાત્કાર કરે છે. આમ, પ્રિન્સ જેવા એક સામાન્ય પ્રાણીના મૃત્યુની એક ગરીબ ગ્રામીણ કુટુંબ પર કેવી વિપરીત અસર થાય છે એનો ખ્યાલ આપણને આ દુર્ઘટના દ્વારા આવે છે.

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ માં કથાનાયક ગાઈલ્સ મેલબરી શેઠની દીકરી ગ્રેસને પરણવા ઉત્સુક છે. પરંતુ ગ્રેસ ધનિક કુટુંબની યુવતિ છે જે દરેક પ્રકારના સુખ-સુવિધામાં ઉછરી છે, જ્યારે પોતે તો ગરીબ છે. તેથી તે મેલબરી શેઠ અને ગ્રેસને પ્રભાવિત કરવા માટે એક પાર્ટીનું આયોજન કરે છે. પરંતુ એ પાર્ટી નિષ્ફળ જાય છે. તેથી બગડેલી બાજી સુધારવા માટે ગાઈલ્સ શેરટન જાય છે અને ત્યાંથી એક પાદરીની ઘોડી ખરીદી લે છે. પાદરીને ઘણી દીકરીઓ હતી તેથી એ ઘોડી સ્ત્રી સવારીથી ટેવાયેલી છે. આ ઉપરાંત એનો ઉપયોગ ઘોડાગાડી અને ખેતીના કામમાં પણ થતો. ગાઈલ્સ વિચારે છે કે પોતે એ ઘોડી ખરીદી લે તો મેલબરી શેઠને પણ થાય કે ના, આ માણસ સાવ ખાલી નથી - દીકરીને સુખી રાખશે. ઘોડાગાડીનું સુખ તો ગ્રેસને મળશે. એ પ્રમાણે શેઠની નજરમાં પોતાની ઈજાજત, આબરૂ વધારવા ગાઈલ્સ એ ઘોડી ખરીદે છે. એ ઘોડીનું નામ ‘ડાર્લિંગ’ છે. ગાઈલ્સ ગ્રેસને ભેટમાં એ ઘોડી આપે છે.^{૨૨}

સમગ્ર હિન્ટોક પંથકમાં મેલબરી શેઠના ઘોડા પ્રખ્યાત હતાં. ઘોડાઓને સોળ-સોળ ઘૂઘરા બાંધેલા હતાં. આખા પરગણાંમાં ફક્ત એક મેલબરી શેઠ પાસે જ ઘોડાના આવા ઘૂઘરાં હતાં. જ્યારે ઘોડા કોઈ પ્રદેશમાંથી પસાર થતા ત્યારે તેનો રણકાર દૂર-દૂર સુધી સંભળાતો અને લોકોને ખબર પડી જતી કે મેલબરી શેઠની ઘોડાગાડી જઈ રહી છે. આમ, આ કૃતિમાં ઘોડી કે ઘોડો સામાજિક મોભાના પ્રતિક રૂપે રજૂ થાય છે.

કૃષક પરિવેશમાં પોતાના અસ્તિત્વ અને ઓળખ ની પ્રતિતી કરાવનાર પ્રાણીઓમાં ઘોડા ઉપરાંત અન્ય નોંધપાત્ર પ્રાણી શ્વાન છે. આ પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિ અને વફાદારીની છબીને અનુરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડીંગ ક્લાઉડ’માં કથાનાયક ઓક પોતાની ઝૂંપડીમાં બારીઓ બંધ રાખી અને બીજી બાજુ ચૂલો સળગતો રાખી સૂઈ જાય છે. પરિણામે એ બેભાન થઈ જાય છે. એ કેટલા સમય સુધી બેભાન અવસ્થામાં રહ્યો એની એને જાણ થતી નથી. જ્યારે એને ભાન આવે છે ત્યારે તે પોતાના શ્વાનને ભસતો સાંભળે છે અને એનું માથું ઢુબે છે. આંખો ખોલતા એને જાણ થાય છે કે પોતે એક યુનાન સ્ત્રી (બાથશેબા) ના ખોળામાં માથું રાખી સૂતો છે. ઓક એ યુવતિને શું થયું એમ પૂછે છે ત્યારે એ યુવતિ એને નીચે મુજબ જવાબ આપે છે:

“I heard your dog howling and scratching at the door of the hut when I came to the milking. The dog saw me , and jumped over to me, and laid hold of my skirt. I came across and looked round the hut .....the slides were closed....I opened the door, and there you were like dead.”^{૨૩}

આમ, એક શ્વાને પોતાની સૂઝ અને વફાદારી નિભાવી ન હોત તો ઓક એ ઝૂંપડીમાં ગૂંગળાઈ મર્યો હોત. પરંતુ એનો શ્વાન એને સમયસૂચકતા વાપરી બચાવી લે છે. આ જ કૃતિમાં અન્ય એક સ્થળે અન્ય એક શ્વાન એક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

ફેની રોબીન એ બાથશેબાની કામવાળી છે. સાર્જન્ટ ટ્રોય એનું જાતીય શોષણ કરે છે અને એને ગર્ભવતી બનાવી દે છે. પરંતુ ટ્રોય લગ્ન બાથશેબા સાથે કરે છે. ફેનીની હાલત કફોડી થાય છે. કારણકે પ્રસૂતિનો સમય નજીક આવે છે અને એની પાસે કાણી પાંઈ નથી. તેથી તે કેસ્ટરબ્રીજમાં આવેલ એક સેવાકીય સંસ્થાની મદદ લેવાનું નક્કી કરે છે. તેની પાસે મુસાફરીના પૈસા નથી તેથી તે પગપાળાં જ કેસ્ટરબ્રીજ જવાનું નક્કી કરે છે. અંતર ખૂબ લાંબું છે અને પોતાની પ્રસૂતિનો સમય ખૂબ જ નજીક આવતો જાય છે. માર્ગમાં તે ફસડાઈ પડે છે અને આંખો બંધ કરે છે ત્યારે તેને એક

મુલાયમ અને હુંકાળા સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે.એક કૂતરો તેને ચાટી રહ્યો હોય છે.તે એક કદાવર, ભારે પરંતુ ખૂબ માયાળુ કૂતરો હોય છે.ફેની વિચારે છે કે એ કૂતરો એને મદદરૂપ સાબિત થઈ શકે એમ છે.તે પોતાના બે નાના હાથ કૂતરાંના ખભા ઉપર ટેકવી દે છે અને એને કેસ્ટરબ્રીજ તરફ ચાલતો કરે છે. આમ, ફેનીના શરીરનો અડધો ભાર એ કૂતરો વહન કરે છે. એમ કરતા ધીમે ધીમે આગળ વધતા કૂતરો એને એની મંજિલ સુધી પહોંચાડી દે છે.હવે તે એક મકાનના દરવાજા પાસે પહોંચી ઢળી પડે છે. એક વ્યક્તિ દરવાજો ખોલી ફેનીને અંદર લઈ લે છે.થોડીવાર પછી ફેનીને શુધ્ધી આવતા એ કૂતરાં વિશે તપાસ કરે છે ત્યારે તે વ્યક્તિ કહે છે કે તેણે તો એ કૂતરાંને પથ્થર મારી ભગાડી દીધો છે.^{૨૪}

ટ્રોય ફેનીનું શોષણ કરી એને ગર્ભવતી બનાવી ત્યજી દે છે. જે વ્યક્તિમાં એને વિશ્વાસ હોય છે એ એનો વિશ્વાસઘાત કરે છે.તો બીજી બાજુ ફેનીને ખૂબ જ વિષમ પરિસ્થિતિમાં મદદરૂપ થનાર અજાણ્યા શ્વાનને અન્ય વ્યક્તિ પથરો મારી હળધૂત કરે છે. આમ, અહીં માણસ અને શ્વાનની વચ્ચે રહેલો પ્રકૃતિ-ભેદ જોઈ શકાય છે.માણસ પોતાની પ્રકૃતિને વળગી રહે છે અને શ્વાન પોતાની - ભલેને હળધૂત થવું પડે કે પથરાં ખાવા પડે ! એ પણ એક માનવીય પ્રકૃતિ અને પ્રાણી વચ્ચેના સંબંધોનું પાસું છે.

વ્યક્તિ અને પ્રાણી વચ્ચે વિકાસ પામેલા વિવિધ વ્યવહારોમાંનું અન્ય એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ‘ જયુડ ધ ઓબ્સકયોર’માં વ્યક્ત થયું છે.

આ કૃતિમાં કથાનાયક જયુડને મેરીગ્રીનની ગ્રામ્ય શાળામાંથી વિદાય લઈ રહેલા શિક્ષક ગામ છોડી જતાં પહેલા એક સલાહ આપે છે.

“Be a good boy, remember; be kind to animals and birds..”^{૨૫}

શિક્ષકની આ સલાહની જયુડના માનસ પર ધારી અસર પડે છે અને તેથી જ એ જયારે એક ખેતરમાં પાકને ચણી જતા પક્ષીઓને ઉડાડવાની કામગીરી કરતો હોય છે ત્યારે એક પ્રકારના

ધર્મસંકટનો અનુભવ કરે છે. એક તરફ જ્યુડ એવું નથી ઈચ્છતો કે પક્ષીઓને એના ખોરાકથી વંચિત રાખવા તો બીજી બાજુ એ એની પક્ષીઓથી પાકનું રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ ચૂકે છે. આમ, એના મનમાં સંઘર્ષ છે પરંતુ એ પોતાની પક્ષીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિને પ્રાધાન્ય આપે છે અને જાણે કે પક્ષીઓ એની લાગણીને સમજતા હોય એમ એને ખેતરમાં ચણવા માટે આમંત્રણ આપે છે.

“Poor little dears ! You shall have some dinner you shall .There is enough for us all...Eat, then, my dear little birdies, and make a good meal! ,”^{૨૬}

ખેતરનો માલિક એને પક્ષીઓને આમંત્રણ આપતા સાંભળી જાય છે. એ જ્યુડને બેરહમીથી ફટકારે છે અને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે છે. પીડાથી કણસતો જ્યુડ મુંઝાય છે કે, “What was good for God's birds was bad for God's gardeners.”^{૨૭} પરંતુ વૃક્ષો પણ સજીવ છે એમ માની વૃક્ષ-છેદન પણ સહન ન કરી શકનાર, પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ રાખનાર અને એ જીવ માટે માર ખાનાર જ્યુડે જીવનના એક તબક્કે પ્રાણીઓના કટ્ટર દુશ્મન એવા ખાટકીની ભૂમિકા ભજવવી પડે છે.^{૨૮} કેવી કઠણા અને કઠણતા !

માનવજગત અને સૂક્ષ્મ જીવ-જગત એકબીજા સાથે કેવા એકરૂપ થાય છે એનું અવલોકન કરવું હોય તો, ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં હાર્ડી-રચિત એક અનોખા વિશ્વમાં ડોકિયું કરવું જ રહ્યું :

“His daily life was of a curious microscopic sort, his whole world being limited to a circuit of a few feet from his person.His familiars were creeping and winged things, and they seem to enroll him in their band. Bees hummed around his ears with an intimate air, and tugged at the heath and furze - flowers at his side in such numbers as to weigh them down to the sod.The strange amber-coloured butterflies which Edgon produced, and which were never seen elsewhere, quivered in the breath of his lips, alighted upon his bowed back, and sported with the glittering point of his hook as he

flourished it up and down. Tribes of emerald-green grasshoppers leaped over his feet, falling awkwardly on their backs, heads, or hips, like unskilful acrobats, or engaged themselves in noisy flirtations under the fern-fronds with silent ones of homely hue. Huge flies, ignorant of ladders and wire-netting, and quite in a savage state, buzzed about him without knowing that he was a man. In and out of the fern-dells snakes glided in their most brilliant blue and yellow guise, it being the season immediately following the shedding of their old skins, when their colours are brightest. Litters of young rabbits came out from their forms to sun themselves upon hillocks, the hot beams blazing through the delicate tissue of thin-fleshed ear, and firing it to a blood-red transparency in which the veins could be seen. None of them feared him.”^{૨૯}

કલીમનું સમગ્ર વિશ્વ એના માણસથી થોડાં પગલાની અંદર ચાલતા પ્રવાહો પૂરતું જ સિમીત હોવાથી, એનું રોજંદુ જીવન એક જિજ્ઞાસુ સૂક્ષ્મદર્શકયંત્ર માફક હતું. એના પરિચિતોમાં (creeping) અને પાંખિયા વસ્તુઓ હતી અને તેઓ જાણે કે એને પોતાના જૂથમાં પ્રવેશ આપવા માંગતા હોય એવું લાગતું હતું. મધમાખીઓ અંગત અદ્યથી એના કાનોની આસપાસ ગણગણતી હતી, અને એટલી સંખ્યામાં છોડવા અને પુષ્પોને તાણતી હતી કે જાણે એમને નીચે હરિયાળી જમીન પર વજનથી વાળી દેવા માંગતી હોય. એક વિચિત્ર પીળાં રંગના પતંગિયાઓ જે માત્ર એગડનમાં જ ઉત્પન્ન થતાં અને બીજે ક્યાંય ક્યારેય જાવા મળતા નહિ, એના હોઠોના શ્વાસોમાં ફરકતા હતા, એની ઝૂકેલી પીઠ પર બેસી જતા હતા અને જેવો તે એના આંકડાને ઉપર-નીચે વિંગતો ત્યારે એની ચમકતી અણિ સાથે રમતો રમતા. લીલા રંગના તીડોનો સમૂહ એના પગો પર છલાંગ લગાવતું, બિનકાર્યક્ષમ કસરતબાજોની જેમ એમની પીઠ, માથા કે કૂલાઓ પર પડતા અથવા વનસ્પતિ-છોડવાંઓ નીચે એમના પરિચિત અવાજવાળાઓ સાથે શોરબકોર કરતા, પ્રણયચેષ્ટાઓમાં રોકાઈ જતાં. કોઠારો અને જાળીઓથી અજ્ઞાત એવી મોટી માખીઓ જંગલી અવસ્થામાં એ એક

માણસ છે એવું જાણ્યા વિના એની આસપાસ ગુંજન કરતી. વનસ્પતિની કોતરોમાં અને એની બહાર સાપ એની ભૂરી અને પીળી ચમકતી કાંચળીમાં સરકી રહ્યા હતા કારણકે એ એની જૂની કાંચળી ઉતાર્યા પછીની તરતની જ ઋતુ હતી, જ્યારે એમના રંગો ઝળકતા હતા. સસલાંના બચ્ચાંઓ ટેકરી પર સૂર્યસ્નાન કરવા એમના રહેઠાણમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા હતા, ગરમ સૂર્યકિરણો એમના પાતળા કાનના નાજુક કોષો પર પથરાતા હતા. અને એમને લોહિયાળ લાલ રંગની પારદર્શિતા બક્ષતા હતા જેમાં એમની નસો જોઈ શકાતી હતી. આમાંનું કંઈપણ એને ગભરાવતું હતું નહિ.

આ એ જ જીવ-જગત છે કે જે કલીમને પેરિસનું ઝાકમઝોળવાળું જીવન ત્યજી પોતાના વતનમાં 'ફર્ડ-કટર' બનવા મજબૂર કરે છે, અને પોતાની તરફ આકર્ષે છે. આ આકર્ષણ એટલું અદ્ભુત છે કે એને માટે કલીમ પ્રથમ પોતાની માતાના વિરોધ કે પત્નીના પેરિસ જવાના અતિશય આગ્રહને પણ વશ થતો નથી.

આમ, થોમસ હાર્ડી પોતાની નવલકથાઓમાં કૃષકોના પ્રાણી, પક્ષી, જીવજંતુ વગેરે સાથેના સંબંધોનું જીવંત અને યથાર્ત ચિત્ર રજૂ કરે છે. દેખીતી રીતે માનવજીવનથી અલિપ્ત લાગતા આ નિર્દાષ જીવો કોઈ કૃષકના જીવનચક્રમાં કેટલી મહત્વની કડી સાબિત થાય છે એ બાબતનો ખ્યાલ આપણને એમની નવલકથાના રસપાન દરમિયાન આવે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રાણી-પક્ષી :

સાચો ખેડૂત હંમેશા પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર હોય છે. ભારતીય કૃષક પરિવેશમાં એવો એકપણ ખેડૂત હશે નહિ જેને પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રિતી ન હોય. પ્રાણીઓ સાથે કૃષક-જીવનનો સંબંધ પ્રગાઢ રહેવા પામ્યો છે. ગાય-બળદ જેવા પ્રાણીઓ ખેડૂતના ઘરની શોભા અને ઓળખ છે. બળદ ખેતીના કામમાં ઉપયોગી પ્રાણી છે તો ગાયના ઉછેર દ્વારા તેઓ દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી જેવી જીવનઉપયોગી ખાદ્ય ચીજવસ્તુઓ મેળવે છે. માટે જ એક ખેડૂત જેટલું ધ્યાન અને કાળજી પોતાના કુટુંબના સભ્યોની રાખે છે એટલા જ પોતાના પાલતુ પશુઓના રાખે છે. એમના પ્રાણીઓનું

સ્વાસ્થ્ય, પ્રસુતિ, મૃત્યુ વગેરે બાબતો એમની ચિંતાનો વિષય છે. અને એમાં એમનો પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. કૃષિ-કામમાં પણ ડગલે ને પગલે તેઓ પ્રાણીઓની અનિવાર્યતા અનુભવે છે અને બળદ જેવા પ્રાણીના મૃત્યુથી એમના ખેતીકામમાં માટો અવરોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘લીલુડી ધરતી’માં હાદા પટેલ પાસે ‘રામ-લખમણ’ જેવી ખાંડિયા-બાંડિયા બળદની જોડી હતી. ખાંડિયો બળદ ‘વીજળીના શિરોટો’ જેવો ધોળો ફૂલ હતો જ્યારે બાંડિયો બળદ ટૂંકા શીગડાને બાંડા કાનવાળો, ‘અષાઢી વાદળી’ જેવો કાળો હતો. આ બન્ને બળદો એમની માંસલ કાંધને આમથી તેમ ઝૂલાવતા આગળ ચાલતા અને પાછળ હાદા પટેલ ડચકારો કરતા અને ને ગોબર ઓરણી કરતો. આમ, આ ચારેય ધરતીપુત્રો કણમાંથી કળશી નિપજાવવાનો પુરુષાર્થ કરતા.^{૩૦} પરંતુ બાંડિયો બળદ આકસ્મિક મૃત્યુ પામે છે અને બરાબર ટાંકણે જ હાદા પટેલના ખાંડિયા-બાંડિયા બળદની જોડી તૂટે છે ત્યારે તેઓ મોટી મૂંઝવણમાં મૂકાય જાય છે. અષાઢી મેઘ ધરતી અને ધરતીપુત્રોને તરબોળ કરી દે છે અને વાવણીનો સમય આવી પહોંચે છે. એક બળદનું મૃત્યુ થયું હોવાથી, સંતુ-ઊજમ વિભક્ત જોડીના એક જ બળદને શણગારે છે અને કુંકુની અર્ચના કરે છે.

હાદા પટેલની યોજના તો એવી હતી કે કોઈ પડોશીને ત્યાં વાવણી પતી જાય પછી એનો એક બળદ માંગી લેવો અને ઓરણી માટે કોઈના સાથીની સેવાઓ પણ ઉછીની લેવી, પણ હાથિયો ગાજતા હર્ષધેલી થઈ ગયેલી ઊજમ અને સંતુ આ પારકા સાથીના આગમનની રાહ જોઈ શકે એમ નથી. સીમમાં ચારેય કોર થઈ રહેલા વાવણાં નિહાળીને તેઓ પણ ઓરણી જોતરી દે છે. લાજ-શરમ કે લોકચર્યાની લગીરેય પરવા કર્યા વિના, બાળકી જડીને સતીમાતાના થાનકમાં સુવડાવીને સંતુએ એક ખૂટતા બળદનું સ્થાન લઈ લે છે અને બીજા બળદની જોડે ચાસને ચીલેચીલે ચાલવા માંડે છે. પાછળ ઊજમ ઓરણી કરવા માંડે છે.^{૩૧}

આમ, અહીં માનવી અને પ્રાણી વચ્ચેની સર્વ ભેદરેખાઓ નષ્ટ થતી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કૃષક અને પ્રાણી વચ્ચે આત્મીયતાનો એક તંતુ એવો સંધાય છે કે બંનેનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર ન

રહેતા એકબીજાંમાં ઓતપ્રાત થઈ જાય છે અને કૃષકો ‘ઢોર હાર્યે ઢોર’ થઈને એકબીજાં સાથે કેવી આત્મીયતા અને એકરૂપતા અનુભવે છે તેનું અન્ય એક ઉદાહરણ પણ આ જ કૃતિમાંથી મળી રહે છે.

સંતુની મા હરખ જ્યારે પરણીને ટીહાને ઘેર આવી ત્યારે પિયરમાંથી એક ગાય પણ સાથે લેતી આવેલી. એ કાબરી ગાય તો મને કરિયાવરમાં મળી છે, એમ હરખ સહુને હરખભેર કહેતી. એ કાબરી ગાયને એક એવી જ કાબરી વાછરડી થયેલી.સંતુના માતાપિતાને વાછરડી અને સંતુમાં ઘણું સામ્ય દેખાતું.હરખ પોતાની પિયરઘરની ગાય જોડે એક પ્રકારનું તાદાત્મ્ય અનુભવતી. પોતાના અને કાબરીના સંતાનો લગભગ સમોવડા હતા. એ એક આકસ્મિક ઘટના જ હતી, છતાં એ હકીકત હતી કે હરખ પ્રસુતિમાંથી ઊઠી કે તરત જ કાબરી પણ વિયાતી.સગાંવહાલા અને ગ્રામજનો પણ આ સુખદ આશ્ચર્યની નોંધ લેતા અને કહેતા “હરખ અને કાબરીની ઊંબેલ સાવ સરખી !”^{૩૨}

આરંભમાં કાબરીએ બે વાછરડાંને જન્મ આપ્યો. એમને ધૂંસરી નાખવાને બદલે હરખે બાજુના ગામમાં એક સોની ઘેર ‘લીલ પરણાવવામાં’ સોંપી દીધા. પછી જે વાછરડી આવી એ તો આબેહૂબ કાબરીની જ અનુકૃતિ હતી - રૂપ, રંગ, ટીલાં-ટપકાં બધું જ !એથી હરખે એનું નામ પણ કાબરી જ પાડ્યું. અને એની જોડે સંતુને માયા બંધાઈ જાય છે.હરખ એને કહે છે કે :

“અલી કાબરી ઉપર આટલું બધું વહાલ છે, તો મારે તને કરિયાવરમાં ભેગી વળાવવી પડશે.” ત્યારે સંતુ હરખાતાં હરખાતાં કહે છે, “ મા! હવે આ બોલ્યું વેણ બરાબર પાળજે.”^{૩૩}

આ વાતચીત થયા પછી સંતુ એ કાબરીને જુદી જ નજરે અવલોકવા માંડે છે.વાછરડીના વિકાસમાં એ વિશિષ્ટ રસ દાખવે છે.જ્યારે ધનિયો ગોવાળ કહે છે,‘હવે કાબરીને ધણમાં મેલતાં થાવ તો ઈનો ‘વસ્તાર વધે’ ત્યારે સંતુ સવારે ઊઠીને કાબરીને ખીલેથી છોડે છે અને એને ગામની ભાગોળે જઈને ધનિયા ગોવાળને સોંપી આવે છે. સાંજે ધણ પાછા વળવા ટાણે સંતુ ઉત્કંઠ બનીને કાબરીની પ્રતિક્ષા કરે છે અને શેરીને નાકેથી એ ભાંભરતી સંભળાય કે તરત પોતે સામી દોડી જઈ કાબરીને

પંપાળતી ડેલીમાં દોરી લાવે છે. એની મખમલ જેવી રુવાંટી ઉપર હાથ ફેરવે છે અને કાનમાંથી બગા વીણે છે. અને એ મૂંગું પ્રાણી પણ પોતાની સારસંભાળ લેનાર પ્રત્યે એટલો જ પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. એક ગ્રામજન અને પશુ વચ્ચેનું ઐક્ય યુનિલાલ મડિયા નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે :

“એને મન ગાય એક દૂધાળું ઢોર જ ન રહેતાં પોતાના દેહનો ને દિલનો જ એક ભાગ બની રહેલ. કેમ જાણે એ પોતાના જ માંસ-મજજા-અસ્થિનું અલગ વિહરતું છતાં અજબ એકત્વ ધરાવતું અર્ધાંગ ન હોય !”^{૩૪}

એમનું આ ઐક્ય અને અભિન્નતા સંતુ અને કાબરીની સમાંતર પ્રસૂતિના પ્રસંગોમાં પણ પ્રગટ થાય છે. સંતુ અને કાબરી બન્ને બહેન સમાન છે. બન્ને એક જ સ્થળે અને સમયે પ્રસૂતિની પીડા અનુભવે છે અને બંનેને મૃત સંતાનો અવતરે છે ત્યારે બન્ને ભગ્ન હૃદય વચ્ચે અવાર્ણનીય-અવ્યક્ત વેદનાનો સેતુ રચાય છે. આ કૃતિમાં કાબરી એક પાર્શ્વભૂમાં ભમતા પશુ તરીકે નહીં પરંતુ એક પાત્ર તરીકે ઉપસી આવે છે.

યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં પણ અન્ય મહત્વનું પ્રાણી એક શ્વાન છે. એનું નામ ‘ડાઘિયો’ છે. આ ડાઘિયો ‘લીલુડી ધરતી’ માં જોવા મળતા ગ્રામ્ય સમાજનો જ એક જાણે સત્ય છે અને ગામમાં બનતી લગભગ દરેક જાહેર કે ખાનગી ઘટનાઓનો સાક્ષી છે. કોઈવાર ત્યાં સુધી કે એ શ્વાન કોઈકના જીવનમાં અને કથાપ્રવાહમાં આવતા મહત્વના વળાંક માટે જવાબદાર પરિબળ સાબિત થાય છે. જેમકે ગામના નથુ સોની અને અજવાળી કાકી જડાવ એક અનૌરસ સંતાનને જન્મ આપે છે. લોકલાજે જડાવના મા-બાપ એ અંધારી રાત્રે નવજાત શીશુને એક કાપડમાં લપેટી વગડાંમાં મૂકી આવે છે. પરંતુ ‘ડાઘિયો’ એ શીશુને ‘પોચે દાંતે’ ઉપાડીને માંડણના દરવાજે લઈ આવે છે અને ભસતાં-ભસતાં પોતાની વાણીમાં જાણે કહે છે :

“આને વગડામાં એલી દીધું ‘તું, ત્યાંથી હું પાછું લાવ્યો છું. ઝટ લઈ લો, હજી જીવે છે. બહું મોડું થાય એ પહેલાં જ એને માને ખોળે સુવરાવી દીધો ઝટ!”^{૩૫}

અજવાળી કાકી એ બાળકીનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે માંડણ એના ઉછેર અને જતનની જવાબદારી સ્વીકારે છે. માંડણ એને ગામથી દૂર લઈ જાય છે અને અંતે માંડણ એ બાળકી શીશુવિયોગમાં ઝૂરતી સંતુને સતીમાના થાનકે મળી રહે એ રીતે આયોજન કરે છે.^{૩૬} આમ, સંતુના વેરાન જીવનમાં જે માતૃપ્રેમનો પ્રદીપ પ્રજ્વળે છે એનો યશભાગી જેટલો માંડણ છે એટલો જ ‘ડાઘિયો’ પણ છે.

‘ઈંધણ ઓછાં પડ્યાં’ માં પશુ-વિરોધી અને પશુ-પ્રેમી વચ્ચે થતાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સંઘર્ષને આલેખવામાં આવ્યો છે. આંબરડી અને દેવળગઢના દશથી પંદર ચોરસ માઈલના પંથકમાં દાયકાઓથી રામ-ધણના સેંકડો ઢોર વસે છે. આ રામ-ધણનો પણ એક રસભર્યો ઇતિહાસ છે. એવું કહેવાય છે કે છપનિયા દુકાળ વખતે ઢોર ટપોટપ મરવા માંડ્યા ત્યારે દેવળગઢના રાજા અજાજી ઠાકોર દુકાળિયા ઢોરને માટે સોનાના કટકા જેવું એક લીલુછમ જંગી ચરિયાણ ખુલ્લું મૂકી દીધેલું, એ ફળદ્રુપ અને હરિયાળી જમીન પર કાઠિયાવાડ-ગુજરાતમાંથી અને દૂરદૂરથી પણ માલધારીઓએ પોતાના ઢોરને દુષ્કાળના સર્વભક્ષી જડબામાંથી ઉગારવા આ તરફ હાંકી મૂક્યા હતાં. કેટલાક માલિકો તરફથી રઝળતા મુકાયેલા હરાયાં ઢોર તો આપમેળે જ આ વીરડી તરફ આકર્ષાયા હતાં.

આ દુકાળિયા ઢોર, ત્યાંના ઘાસ ઉપર જીવીને એક વર્ષમાં તો માતેલા બની ગયા હતાં. સમય જતા એમની ઔલાદ વધતી ચાલી અને દુકાળ પછીના સારાં વર્ષોમાં તો એમની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થવા માંડ્યો. દર વર્ષે વધતા જતા આ નધણિયાતા ઢોરના ધણને લોકો ‘રામ-ધણ’ જેવાં સૂચક અને સંજ્ઞાયુક્ત નામે ઓળખે છે. આ રામધણના કોઈ બળદ ઉપર ધોસરું ન નખાય કે કોઈ દુધાળી ગાયને ખીલે ન બાંધી શકાય તેથી બારે મહિના લીલુછમ ઘાસ ચરીને આખી વીરડીમાં રઝળી રઝળીને આ સહુ ઢોર માતેલા અને મારકણાં બન્યા છે. આ રામધણની ગાયો હુષ્ટપૂષ્ટ છે, ભેંસો હાથણી જેવી છે, સાંઢ માતેલા છે અને પાડા તો રાક્ષસી છે. આ મારકણાં ઢોરની આડે ઉતરવાની ભલભલા ભરવાડ-રબારી હિંમત કરતા નથી. બીજી બાજુ, યુરોપીય યુધ્ધમાં લશ્કરોને ખોરાક પૂરો

પાડવા તેમજ અન્ય યુધ્ધસામગ્રીઓ માટે દુધાળાં ઢોરની મોટા પાયા પર કતલ કરવી પડે છે અને એ માંગને પહોંચી વળવા માટે બહોળું પશુધન ધરાવતા કાઠિયાવાડમાંથી ઢોરની સારાં પ્રમાણમાં નિકાસ થાય છે. પરંતુ યુધ્ધ-જરૂરિયાતની રાક્ષસી માંગની સરખામણીમાં આ નિકાસ નજીવી જ છે. તેથી અનેક પ્રકારની યુધ્ધ-સામગ્રીઓ પૂરી પાડવાની જેના પર જવાબદારી આવી હતી એ કાઠિયાવાડ કોર્પોરેશન ઉપર દુધાળાં ઢોરને જહાજોમાં ચડાવવાની કપરી ફરજ પણ લાદવામાં આવે છે.

કાઠિયાવાડ કોર્પોરેશનની નજર આ રામ-ઘણ પર ઠરે છે. વીરડીની વચ્ચોવચ એક જબરજસ્ત ખાઈ ખોદવામાં આવે છે. દોઢેક માઈલના ઘેરાવાવાળી એ ખાઈ દસબાર ફુટ ઊંડી છે. રામ-ઘણને પકડીને એ ઊંડી ખાઈમાં પૂરવાની એ આખી ક્રિયાનો કોન્ટ્રાક્ટ કેટલાંક સિંધીઓ, સુમરા, તરિયા અને પીજારાઓને આપવામાં આવે છે. એકપણ ઢોરને પકડવાનું કામ સહેલું નથી. સામી છાતીએ આ અલમસ્ત ઢોરની સામે જવું અશક્ય છે, તેથી પાછળથી પૂંછડાં આમળીને તગડતા અને આગળથી એક માણસ લીલુંછમ ઘાસ બતાવીને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. આવી રીતે ધીમેધીમે આખું રામ-ઘણ એ ખાડામાં પૂરાય જાય છે.

રામ-ઘણને કતલ કરાવવા માટે કિસનપુર બંદરેથી ઢોરને પરદેશ ચડાવવાનાં છે, એ સમાચાર વાયુવેગે આસપાસનાં ગામોમાં ફેલાઈ જાય છે. ગ્રામજનોના રોષ ભભૂકી ઉઠે છે. ગામેગામ લોકોની સત્તાઓ મળવા લાગે છે અને કાઠિયાવાડ કોર્પોરેશનનું આ કૃત્ય અટકાવવા અને ખેતીને થતા નુકશાનને બહાને રામ-ઘણને પકડવાનો હુકમ રદ કરવાની રાજ્યને વિનંતી કરતા ઠરાવો થવા લાગે છે.

વઘા પારેખને કાને આ વાત પહોંચી ત્યારે તેઓ પરબડીથી દોડતા આંબરડી જાય છે અને કાશીરામજી ભૂદેવને કાઠિયાવાડ કોર્પોરેશનનું આ આખું કૌભાંડ સમજાવે છે ત્યારે ભૂદેવે માત્ર એટલું જ કહે છે :

“એક પણ મૂંગું ઢોર કપાવા સારું વીરડીમાંથી બહાર પગ મેલશે એ પહેલાં મારું લોહી રેડાશે. મારાં જીવતા કોઈની મગદૂર નથી કે આ રામ-ધણ વીરડીમાંથી હાંકી જાય.”^{૩૭}

ઉપરોક્ત સમગ્ર ઘટના દ્વારા પશ્ચિમી પરંપરા અને ભારતીય ગ્રામ્ય પરંપરા વચ્ચેનો વિરોધાભાસ સ્પષ્ટ થાય છે. પશ્ચિમી પરંપરા મુજબ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે ગાય-ભેંસ જેવા પશુઓની કતલ કરવામાં આવે છે જ્યારે ભારતીય ગ્રામ્ય પરંપરામાં એ જ પશુના જીવન માટે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવા કાશીરામજી ભૂદેવ જેવા ગ્રામજનો તત્પર છે.

ભારતીય ગ્રામ્યપરિવેશમાં પણ ગાય, ભેંસ, શ્વાન ઉપરાંત અન્ય મહત્વનું પ્રાણી ઘોડા છે. ગ્રામ્યસમાજમાં ઘોડા અને ઘોડાગાડીના માલિક હોવું એ એક સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે. માત્ર દરબાર, શ્રીમંત ખેડૂત, કે કોઈ ધનિક વ્યક્તિને જ ઘોડાને પાળવાનું પોષાતું. ઘોડાને ઘોડાના માલિક વચ્ચે ભાવાત્મક સંબંધોને લગતી અનેક લોકવાયકાઓ ભારતીય ગ્રામ્યસમાજમાં પ્રચલિત છે. આવી જ એક લોકવાયકાનો ઉલ્લેખ યુનીલાલ મડિયાની નવલકથા ‘આલા ધાંધલનું ઝીઝાવદર’માં કરવામાં આવ્યો છે.

ઝીઝાવદરના દરબાર હરસુરના દાદાનું નામ હનુભા હતું. એમની પાસે એમની મનગમતી ને વ્હાલી ‘ઘોળડી’ નામે ઘોડી હતી. એ ખૂબ ઉંચી નસલની વફાદાર ઘોડી હતી જે માત્ર હનુભાને જ ઓળખતી. હનુભા એની એડીની નીચે એને ઠેસ મારે તે પહેલા તો એ સજાગ થઈ જાય. એ પાણીદાર ઘોડી આખા પંથકમાં પ્રખ્યાત હતી. પરંતુ એક સવારે આ વેગીલી ઘોડી અચાનક નિશ્ચેતન થઈને ઊભી રહી ગઈ. હનુભા એ સવારે વેકુરડીને કિનારે ઘોડી પર સવાર થઈને ફરવા માંગતા હતા. પરંતુ બાપુ જેવા ઘોડી પર સવાર થવા જાય કે તરત જ એ ઘોડી ધરાશય થઈ જાય. આ કૌતુક કોઈને સમજાવું નહીં. ભલભલા ગામ-પરગામના જાણકાર આવીને ઘોડીને જોઈ ગયા પરંતુ કોઈને એમાં સૂઝ પડી નહીં કે એ પશુને રાતોરાત શું થઈ ગયું ? હનુભા તો ઘોડીની ચિંતામાં ને ચિંતામાં દૂબળા-પાતળા થઈ ગયા. એવા સમયે બદરીકેદારનો કોઈ સાધુ દ્વારકાથી પાછા વળતા ઝીઝાવદર આવી

પહોંચ્યો.એને હનુભાની ઘોડીના અજાણ્યા અને અસાધ્ય રોગની જાણ થઈ.એણે ઘોડીને જોવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.ઘોડીને જોતાં જ એણે કહી દીધું કે એને ‘સોણાંઘાત’ થઈ ગઈ છે.એને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હોવું જોઈએ કે હું ધિંગાણામાં ખેલું છું અને મને દુશ્મનની તલવારનો ઝાટકો વાગી ગ્યો છે. અને એ ડર એના હૈયામાં એવો તો ઘર કરી ગયો કે સામે અન્ય ઘોડા જોઈને થરથર ધ્રુજ્યા કરે.એ સાધુએ કહ્યું કે એ ઘોડી હવે ધિંગાણામાં ઉતર્યા વિના સાજી ન થાય. પરંતુ ધિંગાણા એ કોઈ રોજંદી ઘટના ન હતી અને ધિંગાણુ થાય ત્યાં સુધી હનુભા વાટ જોઈ શકે એમ ન હતા. અંતે એમ નકકી થયું કે સાચું નહિ તો ખોટું ધિંગાણુ પણ કરવું અને ઘોડીના મનમાં ઘર કરી ગયેલો ડર દૂર કરવો.વેકુરડીને સામે કાંઠે સામસામા ઘોડા ઊભા રહી ગયા. માથે બખ્તર પહેરીને અસવાર બેઠા, રણશીગા ફુંકાયા, શૌર્યગીતો ગાવામાં આવ્યાઅને ‘ઘોળડી’ ઉપર બેસીને હનુભાબાપુસે સામાવાળા પર તલવારના ઘા ઉપર ઘા કરવા માંડ્યા.‘‘ને ઘોળકીના પેટમાંથી ઓલી સોણાંઘાતનો ફડકો નીકળી ગ્યો.’’^{૩૮}

ઉપરોક્ત લોકવાયકામાં રહેલું તથ્ય તપાસવું એ એક અતાર્કિક બાબત છે પરંતુ એ વાત તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે પોતાના પ્રિય પશુના જીવતદાન માટે એનો માલિક કઈ હદે જઈ શકે એની શક્યતાનો અંદાજ તો જરૂરથી આપણને આવે જ છે.ઉપરોક્ત લોકવાયકાની ઘટના સાચી કે ખોટી હોઈ શકે પરંતુ એમાંથી વ્યક્ત થતા પ્રાણી-માનવીના ભાવાત્મક સંબંધોના તાણાંવાણાં કોઈ ક્યારેય પણ નકારી ન શકે.

આ ઉપરાંત ‘વેળાની વેળાની છાંયડી’ માં ઓતમચંદ શેઠની ઘોડાગાડીના ઘૂઘરા વાગતા ત્યારે વાઘણીયાથી અમરગઢ સ્ટેશન સુધીનો ગાડામારગ ગાજી ઉઠતો; સામાન્ય રીતે સૂમસામ રહેતા એ રસ્તાઓ પર અસલ જાતવંત ઘોડાના ડાબલાઓ દિશાઓ ગજાવી મૂકતા, વેંતવેંત ઊંડા ધૂળના થર ભરેલ એ કાચા માર્ગ પર ઘોડાના ડાબલા પડતા ધૂળની ડમરીઓ ઉડતી. ઘોડાની ડોકે બાંધેલા ઘૂઘરાંનો રણકાર સાંભળીને રસ્તાની આજુબાજુ આવેલાં ખેતરોમાં કામ કરતા ખેડૂતો સેઢે આવી

પહોંચતા અને ઓતમચંદ શેઠની ઘોડાગાડી જોઈને આનંદ, આશ્ચર્ય અને અહોભાવ અનુભવી રહેતા. ઘોડાના ઘૂંઘરાના અવાજ સાંભળીને બાવા-સાધુઓથી માંડીને સ્ટેશન માસ્તર સુધીના માણસો ઘોડાગાડીને ઘેરી વળતા. અને શેઠ!શેઠ! કહીને સહુ સિફારીશ કરવા લાગતા. જ્યારે ઓતમચંદ શેઠને કહેવામાં આવતું કે;

“તમારા તો અહીં બહુ માન છે.”ત્યારે તેઓ જવાબ આપતા, ‘મારાં નહિ, મારી ઘોડાગાડીનાં. જેમ અમલદારને નહિ પણ અમલદારની લાકડીને સલામ ભરાય છે, એના જેવું જ આ છે.’”^{૩૯}

આમ, આ નવલકથામાં પણ ઘોડા અને ઘોડાગાડી સામાજિક મોભાના પ્રતિક રૂપે રજૂ થાય છે. આ ઉપરાંત પક્ષીઓને યાજ નાખવું, કૂતરાઓને રોટલો નાખવો, રખડતાં ઢોરોને નિરણ પૂરું પાડવું વગેરે ગ્રામજનોનો નિત્ય ક્રમ છે અને એમાં આપણે એમના પ્રાણી-પ્રેમ અને જીવદયા જોઈ શકીએ છીએ.

૩. કૃષકોની ટેવો :

(અ) થોમસહાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકોની ટેવો :

મોટાભાગનો કૃષિસમાજ શ્રમકાર્ય સાથે જોડાયેલો હોય છે. આખા દિવસની મહેનત-મજૂરી એમને અગાધ થાક પહોંચાડે છે. આથી શારીરિક અને માનસિક રાહત માટે તેઓ દારૂ, ધુમ્રપાન જેવા વ્યસનો તરફ વળે છે. પરંતુ આવા વ્યસનો એમને રાહત આપવાને બદલે એમના જીવનમાં ગંભીર વિટંબણાઓ અને તારાજી સર્જે છે. ગ્રામજનોની આદતોનું અને એના દ્વારા ઉદ્ભવતા પરિણામોનું અદ્ભૂત આલેખન થોમસહાર્ડીએ પોતાની નવલકથાઓમાં કર્યું છે.

‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’ના કથાનાયક માઈકલ હેન્ચાર્ડને જ્યારે એ ‘હે-ટ્રેસર’ હોય છે ત્યારે દારૂનું વ્યસન હોય છે. તે એકવખત પોતાની પત્ની અને બાળકીની સાથે કામ-ધંધાની શોધમાં એક ગામ વેડન-પ્રીઅર્સના મેળામાં દાખલ થાય છે. તે એક ‘રીફ્રેશમેન્ટ ટેન્ટ’માં પ્રવેશે છે. હેન્ચાર્ડ

એ તંબુમાં વેચાતા ફર્મિટી નામના પીણાનો ઓર્ડર આપે છે. તે ફર્મિટી વેચતી સ્ત્રીને એ પીણામાં રમ નામનો દારૂનું મિશ્રણ કરવા આંખો દ્વારા ઇશારો કરે છે. એ તંબુમાં રમનું વેચાણ અનઅધિકૃત હતું. હેન્ચાર્ડ એક પછી એક ઘણાં દારૂ મિશ્રિત ફર્મિટીના પ્યાલાઓ ગટગટાવી જાય છે. થોડી જ વારમાં એ પીણું એની અસર બતાવે છે અને હેન્ચાર્ડ મોટે-મોટેથી એ તંબુમાં ભેગા થયેલા અન્ય ગ્રાહકો સાથે વાતો કરવા લાગે છે. દારૂના નશામાં તે બોલવા લાગે છે કે તે એક આશાસ્પદ યુવાન હતો, પરંતુ તેના ઉતાવળા અને અવિચારી લગ્નને લીધે તે બરબાદ થઈ ગયો. તેની પત્ની જેનું નામ સુસાન છે, તે એને આવું એલકેલ બોલતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ દારૂના નશામાં હેન્ચાર્ડ વધુ ને વધુ ઉગ્ર અને ઉધ્ધત બને છે અને અંતે અવિચારી જાહેરાત કરે છે : જે કોઈ એને પાંચ ગીની ચૂકવશે એને એ પોતાની પત્ની એમની બાળકી સાથે વેચાણથી આપી દેશે. ન્યુસન નામનો એક યુવાન ખલાસી એણે જાહેર કરેલી કિંમતે એની પત્નીને ખરીદવા તૈયાર થાય છે. સુસાન એના પતિને ચેતવે છે કે જો તે એની આ તરંગી દરખાસ્ત મોકૂફ ન રાખે તો તે પોતાની બાળકી સાથે એ ખલાસી સાથે જતી રહેશે. પરંતુ હેન્ચાર્ડ તો દારૂના નશામાં ધૂત હતો તેથી પરિણામ એ આવે છે કે એ ખલાસી હેન્ચાર્ડને પાંચ ગીની ચૂકવીને સુસાન અને એની બાળકીને લઈને ચાલ્યો જાય છે. હેન્ચાર્ડને દારૂના નશામાં ઘેન ચઢે છે અને એ તંબુમાં જ સૂઈ જાય છે. બીજે દિવસે ઉઠતાં જ એને ગઈ રાત્રે બનેલો સમગ્ર પ્રસંગ યાદ આવે છે. એણે દારૂની અસર હેઠળ જે ગંભીર ભૂલ કરી હતી એ બદલ તે ઊંડો અને આઘાતજનક પશ્ચાતાપ અનુભવે છે. એને એ વાતનો ખ્યાલ આવે છે કે ગઈરાત્રે જે કોઈ દુર્ઘટના બની એને માટે જો કોઈ જવાબદાર હોય તો તે દારૂ છે. માટે તે એક ચર્યમાં જઈ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લે છે :

“I, Michael Henchard , on this morning of the sixteenth of September, do take an oath before God here in this solemn place that I will avoid all strong liquors for the space of twenty-one years to come.(a year for every

year that I have lived.) and may I be struck dumb, blind, helpless, if I break this my oath !”^{૪૦}

ઉપરોક્ત પ્રતિજ્ઞા લઈ હેન્રી પોતાની પત્ની અને પુત્રીની શોધમાં નીકળી પડે છે.આમ, દારૂનું વ્યસન એક વ્યક્તિને કેવો અવિચારી અને આંધળો બનાવી મૂકે છે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ઉપરોક્ત ઘટના છે.

‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’માં ટેસના પિતા જેક ડર્બિફિલ્ડ દારૂડિયો છે.દારૂના વધુ પડતા સેવનને લીધે તે અશક્ત અને બિમાર રહે છે. ડોક્ટરે નિદાન કર્યું છે કે એના હૃદયની ફરતે વધુ પડતી ચરબીના થર બાઝ્યા છે અને એ કેટલું જીવે એ કહી શકાય એમ નથી. છતાં જેક દારૂના વ્યસનને ત્યજી શકતો નથી અને રોલીવર ઈનમાં જઈને દારૂ ગટગટાવે છે. જ્યારે એને પોતે ડ’અર્બરવિલ્સના વંશજ છે એવું જાણ થાય છે ત્યારે પણ એને કોઈ આર્થિક કે સામાજિક ફાયદો થતો ન હોવા છતાં દારૂના પીઠામાં જઈને એની ઉજવણી કરે છે અને વધુ પડતો દારૂ પીએ છે.પરિણામે એ બીજે દિવસે કેસ્ટરબ્રીજ જઈ શકતો નથી અને એનું કાર્ય પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી બિનઅનુભવી ટેસ ઉપર આવી પડે છે.માર્ગમાં ટેસના અકસ્માત નડે છે અને એમના ઘોડા ‘પ્રિન્સ’નું મૃત્યુ થાય છે.આ દષ્ટિકોણથી વિચારીએ તો એમના ઘોડાનું મૃત્યુ અને ત્યારબાદની તમામ દુર્ઘટનાઓ માટે ટેસના પિતા જેક જવાબદાર વ્યક્તિ છે.એનું દારૂનું વ્યસન એના કુટુંબમાં બિમારી, ગરીબી અને બરબાદી લાવવા માટે જવાબદાર પરિબળ સાબિત થાય છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડિંગ ક્રાઉડ’માં પણ હાર્ડી કૃષકોની ટેવોનું સૂક્ષ્મ ચિત્ર રજૂ કરે છે.આ કૃતિમાં પણ કૃષકો નવરાશના સમયે પીઠામાં જઈ ગપ્પાં મારવાનું અને દારૂ પીવાનું પસંદ કરે છે. આખા દિવસની તનતોડ મહેનતને અંતે આ ક્રિયા એમને શારિરીક અને માનસિક રાહત આપે છે. બાથશેબાના ખેતમજૂરો નવરાશના સમયે નિતમિત પણે દારૂના પીઠામાં ભેગાં થાય છે અને ત્યાં મુક્તપણે દારૂ પીએ છે અને ગપ્પાં મારે છે. તેઓ પોતાના માલિક, જન્મ, મરણ, લગ્ન વગેરે ગામમાં બનતી તમામ ઘટનાઓ વિષે વાતો કરે છે અને એ વાતો દ્વારા પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષે છે,

સમાચારોની આપ લે કરે છે અને હળવાશ અનુભવે છે.ગામના મોટાભાગના કૃષકો દારૂના વ્યસની છે અને દારૂનું પીકું એમને મન સૌથી મહત્વનું સ્થળ છે જ્યાં એમને જીવનનો આગવો આનંદ અનુભવાય છે.

દારૂ ઉપરાંત કૃષકોની અન્ય કુટેવ જુગારની હોય છે. એમની નબળી આર્થિક સ્થિતિ, પૈસા ન હોવાની લાચારી એમને જુગારની લત લગાવે છે.હાર્ડી એમની નવલકથા ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં આ બાબતનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

મિસિઝ યોબ્રાઈટ એમની દીકરી થોમેસીન અને દીકરા કલીમને એમના ભાગના રૂપિયા મોકલવા માંગે છે.યોબ્રાઈટને પોતાના જમાઈ વિલ્ડીવમાં વિશ્વાસ નથી. તેથી રૂપિયા મોકલવાની જવાબદારી એ ક્રિસ્ટીન કેન્ટલને સોંપે છે. વિલ્ડીવને પોતાની સાસુનું પોતાના પ્રત્યેનું આ વલણ પસંદ પડતું નથી. મિસિસ યોબ્રાઈટ કેન્ટલને બે નાની થેલીઓ આપે છે અને આ બંને થેલીમાં પચાસ-પચાસ ગીની ભર્યા હોય છે.તેઓ કેન્ટલને એક થેલી થોમેસીન ને અને બીજી થેલી કલીમને પહોંચતી કરવાનું કહે છે. માર્ગમાં કેન્ટલનો ભેટો વિલ્ડીવ સાથે થાય છે જે કેન્ટલને જુગાર રમવા માટે લલચાવે છે.જુગારમાં પ્રથમ કેન્ટલ પોતના થોડાં રૂપિયા હારી જતા મિસિસ યોબ્રાઈટની ગીની દાવ પર લગાવે છે અને એ પણ હારી જાય છે.મિસિસ યોબ્રાઈટનો હિતેચ્છુ રીડલમેન આ સમગ્ર ઘટના એક ઝાડીમાં સંતાઈને નિહાળે છે.તે ઝાડીમાંથી બહાર આવે છે. વિલ્ડીવને જુગાર રમવા માટે પડકાર ફેંકે છે અને એને જુગાર રમવા માટે મજબૂર કરે છે.એ જુગારમાં રિડલમેન મિસિસ યોબ્રાઈટની તમામ ગીની પાછી જીતે છે અને એને થોમેસિનને સોંપી દે છે.

ઉપરોક્ત જુગારની રમતમાં આપણને કેન્ટલની બેદરકારી તો રિડલમેનની મિસિસ યોબ્રાઈટ માટેની શુભેચ્છાના દર્શન થાય છે.આ ઘટના બાદ રિડલમેનનું પાત્ર એક પ્રામાણિક અને ઉમદા વ્યક્તિ તરીકે ઉપસી આવે છે.તો બીજી બાજુ, જુગાર જેવી લત કેન્ટલ જેવા વ્યક્તિને કેવો ગેરમાર્ગ દોરે છે એ વાતનો નિર્દેશ પણ ઉપરોક્ત ઘટનામાં રહેલો છે.

દારૂ, જુગાર ઉપરાંત ધુમ્રપાન, તમાકુ વગેરે ટેવો-કુટેવોનો ઉલ્લેખ હાર્ડી પોતાની નવલકથામાં કરે છે અને એ ટેવોને લીધે એમણે ભોગવવા પડતા માઠાં પરિણામોનું યથાર્થ ચિત્ર દોરે છે. હાર્ડી કૃષકોની આદતોના નિરૂપણ દ્વારા એમના પાત્રને વાસ્તવિક અને જીવંત બનાવે છે. દારૂના પીઠામાં બેસીને વાતો કરતા અને દારૂ પીતાં જોસેફ પુઅરગ્રેસ, માર્ક કલાર્ક, જેન કોગન જેવા તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિઓ પણ માત્ર પુસ્તકના પાના પરના પાત્રો ન રહેતા આપણી નજર સમક્ષ હરતાં-ફરતાં સજીવ વ્યક્તિઓ લાગે છે અને એક જીવંત ગ્રામ્ય પરિવેશના નિર્માણમાં પોતાની અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકોની ટેવો :

યુનીલાલ મડિયા એમની બધી જ પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય ગ્રામ્ય પરિવેશને આલેખે છે. એટલે કે તે સમયે ગુજરાતમાં દારૂબંધી અમલમાં આવી ન હતી છતાં, તે સમયના ગુજરાતના ગામડાંઓમાં દારૂનું વ્યસન માત્ર દરબારો પૂરતું જ સીમિત હતું અને એ ગ્રામજનોની બિડી, તમાકુ, ગાંજો, અફીણ, ચા જેવી અન્ય આદતો જેવું સર્વસામાન્ય ન હતું, એવું મડિયાની નવલકથાઓના અભ્યાસ ઉપરથી અનુભવાય છે, જેમકે ‘લીલુડી ધરતી’માં માંડણ જયારે દારૂના નશામાં એના ખેતીના કામમાં મદદ માટે રોકેલા અરજણને માર મારે છે, ત્યારે ગોબરને માંડણે દારૂ પીધો છે એ વાતની જાણ થતા એ આશ્ચર્ય અનુભવે છે: “હે ? ડબલું ? દારૂનું ડબલું ?”^{૪૧} ગોબર માટે આ સમાચાર સાવ અણધાર્યા હતાં, કારણકે દારૂનો શીશો તો આખા ગામમાં તખુભા બાપુની ડેલી સિવાય બીજે ક્યાંય સુલભ ન હતો. અને તેથી જ માંડણે દારૂ પીધાંની જાણ ગ્રામજનોને થતાં એ લોકો પણ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં પૂછે છે :

“અલ્યા પણ આપણાં ગામમાં દારૂ આવ્યો ક્યાંથી?” ત્યારે ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પૂછનાર ગ્રામજનને બાતમી મળે છે કે મૂળગર બાવાએ ખાનગીમાં દારૂ વેચવા માંડ્યો છે. આમ, એ સમયે

ગુજરાતી ગ્રામસમાજમાં દારૂનું વ્યસન વ્યાપક ન હોવા છતાં એની શરૂઆત તો થઈ જ ચૂકી હતી અને એને પગલે-પગલે આવતી તારાજની પણ.

સંતુ દરબારની ડેલીએ લાદ લેવા ગઈ અને એને પાછા આવતા વિલંબ થયો. આ વાતે લોકમુખે વિકૃત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કે લાદ લેવા ગયેલી સંતુને શાદૂળે જ રોકી રાખી હતી. અજવાળી કાઢી થકી આ વાત જ્યારે માંડણના કાને પડી ત્યારે એના હૃદયમાં શાદૂળ માટે ઈર્ષ્યાગ્નિ સળગ્યો. વધુમાં માંડણની દારૂની લતે એ ઈર્ષ્યાગ્નિમાં બળતણની ભૂમિકા ભજવી અને એક દિવસે એણે ભડકાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું જેમાં સંતુ-ગોબરનું સુખી લગ્નજીવન હોમાઈ ગયું. એ વર્ષે વરસાદ ન પડતા વાડીના પાણીની સરવાણીઓ ફૂટે એ માટે હાદ પટેલે કૂવામાં સુરંગ ફોડવાનો નિર્ણય કર્યો.

ગોબર કૂવાને તળિયે કાળમીઠ પથરામાં કાણું પાડી પોટાશનો ટોટો ગોઠવી બહાર આવે એટલે માંડણ પોતાના હાથમાંની સળગતી જામગરી વડે વાટને પલિતો ચાંપે. એક દિવસે બપોરે ખોદકામમાં વિસામા દરમિયાન માંડણ ચા પીવાને બહાને ગોબર પાસે પૈસા લઈ ચા ને બદલે દારૂ પીને આવે છે. દારૂ પીધા બાદ એની ચાલ, ચેહરો, આંખોની ચમક બદલાઈ જાય છે. પરંતુ એ બદલાવ ગોબર-સંતુના ધ્યાન બહાર રહે છે. ગોબર ટોટો ગોઠવવા કૂવામાં ઉતરે છે, બીજી બાજુ દારૂના નશામાં ચકચૂર અને ભ્રમિત માંડણને સંતુને ડેલીમાં રોકી રાખનાર શાદૂળિયાની ખોપરીમાં દારૂ ધરબીને એવો જ ટોટો ફોડવાનો વિચાર આવે છે અને એ વિચારમાં ને વિચારમાં ગોબર જ્યારે હજુ કૂવામાં જ હોય છે ને માંડણ બહારવાટ ઉપર પલિતો ચાંપી દે છે.^{૪૨}

ગામ આખું હાદ પટેલની વાડીએ ભેગું થાય છે. હાદ પટેલની જોરદાર લપડાક પડતાં માંડણનો બધો નશો ઉતરી જાય છે અને અત્યાર સુધી પોતે ચકચૂર નશાની અવસ્થામાં શાદૂળને મારી નાખ્યો હોવાનો જે સંતોષ અનુભવી રહ્યો હતો એને બદલે પોતાના હાથે ગોબરની જ હત્યા થઈ ગઈ હોવાનું એને ભાન થાય છે. પરંતુ એ ભાન થવું હવે અસ્થાને છે, કારણ કે અહીંથી જ

સંતુના જીવનની આકરી અગ્નિપરીક્ષા શરૂ થાય છે. માત્ર અડધા રૂપિયાનો દારૂ સંતુના અમૂલ્ય જીવનને અંધકાર અને અસહ્ય વેદનાથી ભરી દે છે.

‘શેવાળાના શતદલ’માં દેવશીને દારૂનું વ્યસન હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. લાંબા સાધુજીવન દરમિયાન દેવશી વિવિધ સાધુસંપ્રદાયોના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. એમાં મુખ્યત્વે શક્તિ સંપ્રદાય હતો. એ સંપ્રદાયમાં વિચિત્ર પ્રકારની વિધિઓના ઓથા હેઠળ મદ્યપાનની મહેફિલો ઉડતી. દેવશીની દાઢમાં રહી ગયેલો એ મદ્યનો સ્વાદ સાધુજીવન છોડ્યા બાદ પણ છૂટી શક્યો ન હતો. વધુમાં જેરામ મિસ્ત્રી જેવા મિત્રના સહવાસમાં એ લત વધુ ને વધુ વકરે છે. જીવો ખવાસ દારૂ મોંઘે ભાવે દેવશી જેવા મિત્રને સુલભ કરી આપે છે. એક રાતે જેરામના ઘરે બેસીને દેવશીએ ચકચૂર દારૂ પીધો છે અને છેક વહેલી સવારે ઘરે આવે છે. દારૂના નશામાં એ તો ઊંજમને એમના ગુરુના ગલીચ ‘બીજમંત્ર’ નામના પાટ-ઉત્સવમાં ભાગ લેવા માટે દબાણ શરૂ કરે છે. ઊંજમે એનો અનાદર અને ઈન્કાર કરતા દેવશીએ એને માર મારવાનું શરૂ કરે છે. બેરહમીથી પિટાતી ઊંજમને બચાવવા એ ઝઘડામાં દરમિયાનગીરી કરનાર સંતુની પણ એ જ હાલત દારૂના નશામાં ચકચૂર દેવશી કરે છે. દેવશીએ દારૂનું સેવન કર્યું છે એવી જાણ હાદા પટેલને થતા એ સતીમાના ગોઠિયા ઊંડો શોક અને આઘાત અનુભવે છે.

આમ, દારૂનું વ્યસન એક ગરીબ પરંતુ સુખી અને સંતોષી કુટુંબમાં કેવી અશાંતિ અને અરાજકતા સર્જે છે એનું હૃદયસ્પર્શી વિવરણ અને વર્ણન મડિયા પોતાની નવલકથાઓમાં કરે છે.

ભારતીય ગ્રામજનોની આદતોમાં દારૂ કરતા પણ વધુ વ્યાપક વ્યસન ચાનું છે. ખાસ કરીને ગુજરાતના ગામોમાં આજે પણ ગ્રામજનો ખેતરોમાં કામે ચઢતા પહેલાં વહેલી સવારે કે કામમાં મળતા નવરાશના સમયે કે કામ પતાવીને સાંજે ગામમાં આવેલ ચાની રેકડી કે નાની હોટલોમાં ચા પીવા ભેગાં થાય છે. આવી નાની હોટલો માત્ર ચા પીવાનું જ સ્થળ નથી, પરંતુ ગ્રામજનો અહિં અનેક પ્રકારની કૃષિસંબંધી કૌટુંબિક કે સામાજિક ચર્ચા-વિચારણા કરે છે અને ચાની લિજંજત

માણતાં-માણતાં હૃદયની હળવાશ અનુભવે છે.આ ઉપરાંત આવી હોટલો ગામમાં ફેલાતા કોઈપણ પ્રકારના સારાં-માઠાં સમાચાર કે અફવાનું ઉદ્ભવવિંદુ પણ છે. મડિયાની ‘લીલુડી ધરતી’ માં પણ આવા પ્રકારની રઘા મહારાજની ‘અંબા ભવાની હોટલ’ દર્શાવવામાં આવી છે.આ હોટલ ગુંદાસર ગામનું હૃદય સમાન છે જ્યાંથી ગામની મોટાભાગની ગતિવિધિઓ ઉદ્ભવે છે અને એના વમળો આખા ગામને ઘેરી વળે છે.આ હોટલના બાકડે બેસી શાદૂળ, માંડણ જેવા ઉદ્દંડ યુવાનો ત્યાંથી પસાર થતી ગામની સંતુ જેવી અલ્લડ યુવતિઓની ટીખળ-મશ્કરી પણ કરે છે જે આગળ જતાં ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. ચા પીધા પછી કોઈ ગ્રામજન બીડી પીએ છે તો કોઈ તમાકુ ચાવે છે. ગોબર, શાદૂળ, માંડણ વગેરેને બીડીનું વ્યસન છે.સાથે બેસીને ધુમ્રપાન કરવું એ ગાઢ મિત્રતાનું પ્રતિક છે.તમાકુ-બીડીની આપલે ઘણીવાર કટ્ટર દુશ્મનોને પણ ગાઢ મિત્રો બનાવી મૂકે છે. હજી થોડાં દિવસો પહેલાં જ જે માણસને પોતાનો લોખંડી પંજો લગાવીને ખેતરમાં લોહીની ઉલટી કરાવેલી એને હાથેથી એની એઠી બીડી પી રહેલ ગોબર બધી જ ગઈગુજરી ભૂલી જાય છે. ધોળી બીડીના ધૂમ્રગોટાની આરપાર બંને ભાઈબંધો એકબીજાંને ભિન્ન નજરે તાકી રહે છે.^{૪૩}

મડિયાએ પોતાની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોને વિવિધ પ્રકારની આદતો અને ટેવો ધરાવતા દર્શાવ્યા છે.‘અંબા ભવાની’ના રઘા મહારાજને તમાકુવાળા પાન ચાવવાની ટેવ છે. આખો દિવસ હોટલોમાં બેઠો એ પાન ચાવતા દર પાંચ-પાંચ મિનિટે થૂંકની પિચકારી ઉપર પિચકારી માર્યા કરે છે, પંચાણ ભાભાને અફીણનું વ્યસન છે. ગામમાં અફીણ વેચતો ગીધો લુહાણો ગૂમ થતાં અફીણના વ્યસનીઓ કેવી અગવડ અનુભવે છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પંચાણ ભાભાને હુક્કો ભરવાની આવડત છે અને ગામના દરબાર માત્ર એના દ્વારા ભરવામાં આવેલ હુક્કાની જ લિજ્જત માણી શકે છે.આ ઉપરાંત ક્યારેક ગ્રામજનોને જુગાર રમતા પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ગામમાં દરેક વ્યક્તિની આદત એની ઓળખનો જ એક ભાગ છે, જે એમના આર્થિક, કૌટુંબિક અને સામાજિક પાસાંને અસર કરે છે.

ગ્રામ્યજીવનની પ્રચલિત બાહ્ય છબી વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપતા ટેરી ઇંગલટન લખે છે:

“The aestheticised image of rural life as tranquil, traditionalist, organic and picturesque is largely an urban perception, just as the view that fat people are always jovial is largely held by thin people.”^{૪૪}

આમ, બહારથી રમ્ય અને રૂપાળું લાગતું કૃષિજીવન અંદરથી અનેક યાતનાઓ અને સંઘર્ષ ભર્યું હોય છે. માટીમાંથી કસ કાઢવા મથતા ખેડૂતોનો કસ માટી જ કાઢી નાખે છે. અને ત્યારે તણાવગ્રસ્ત જીવનમાં એક કૃષક જ્યારે થોડીક ક્ષણોના આનંદ અને રાહત માટે દારૂ-તમાકુ જેવા વ્યસનો તરફ વળે છે, ત્યારે એ અબુધ અને અશિક્ષિત કૃષકને એ વાતનો ખ્યાલ હોતો નથી કે એ ક્ષણિક આનંદ આપતી આદત એના જીવનમાં કેવી શારીરિક, આર્થિક, અને કૌટુંબિક તારાજી સર્જી શકે. ઇ.સ. ૧૯૧૪-૧૫ની સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્વદેશ આવેલા મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રથમ ભારત-ભ્રમણ કર્યું હતું અને ગરીબીના કારણો શોધ્યા હતાં. ગરીબીના મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ એમને દારૂ જેવા વ્યસનો લાગ્યા. માટે જ તેઓ જીવનપર્યંત દારૂબંધીના હિમાયતી રહ્યા હતાં.

૪. કૃષિ-આધારિત ગ્રામીણ વ્યવસાયો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષિ-આધારિત ગ્રામીણ વ્યવસાયો :

હાર્ડીના સમયે ઔદ્યોગિકરણની અસર હેઠળ કૃષિ અને કૃષિ-આધારિત વ્યવસાયો વિઘટિત થઈ રહ્યા હતાં. હાર્ડી પોતે પણ એ પતન પામતા વિશ્વના એક માનવી અને સાક્ષી હતા. એમણે ધીમેધીમે જમીન વિહોણા બનતા ખેતમજૂરોના જીવનનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું; ઔદ્યોગિકરણને લીધે ગ્રામજનોના વ્યવસાયિક જીવનમાં કેવા વમળો ઉદ્ભવતા હતા, અને કેવા વહેણો બદલાઈ રહ્યા હતાં એ બધું જ એમણે જોયું. આ સંદર્ભમાં ટેરી ઇંગલટનનું કહેવું છે :

“There was also a rural lower middle class of dealers, craftsmen, shopkeepers, traders, artisans, schoolteachers, cottagers, small employers

and the like , with whom Hardy, as an offspring of that class himself , especially identified. It was this class , not the 'peasantry', which he saw as preserving the cultural continuities of the countryside; and its steep social decline in his own day meant the catastrophic loss of that precious heritage.’’^{૪૫}

ગ્રામજનોના કૃષિ-આધારિત વ્યવસાયો પડી ભાંગ્યા હતા.મોટાં ભાગના ખેડૂતોએ પોતાના કૃષક-વ્યવસાયનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો અને શહેરમાં જઈ કોઈ મિલ કે કારખાનામાં કામ કરવું પડતું હતું. ખેડૂતોનું ખેતમજૂરોમાં રૂપાંતર થઈ રહ્યું હતું. ઓછું વેતન અને સૌમ્ય સ્વભાવને લીધે માટેભાગે સ્ત્રીઓને મજૂરીના કામ માટે રોકવામાં આવતી હતી અને એમનું શોષણ કરવામાં આવતું હતું. ‘થ્રેશીંગ મશીન’ જેવા યંત્રો સાથે કામ કરવાનું દરેક સ્ત્રીઓ માટે અસહ્ય અને અણગમતું હતું. શહેરી વિસ્તાર તરફના સ્થળાંતર અને વ્યવસાયિક વિટંબણાઓને લીધે ઘણાંખરા ગ્રામ્ય વ્યવસાયોનું વિલીનીકરણ થઈ રહ્યું હતું, બેકારીમાં વધારો થઈ રહ્યો હતો અને ગ્રામ્યજીવનનું હાર્દ નષ્ટ પામી રહ્યું હતું. ઔદ્યોગિકરણને લીધે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઉદ્ભવેલી આ વિષમ પરિસ્થિતિનું હાર્દીએ સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું અને એનું ‘ટેસ ઓફ ડ’ર્બરવિલ્સ’ જેવી નવલકથાઓમાં કેટલાક પરંપરાગત કૃષિ-આધારિત વ્યવસાયો અને એની સાથે વણાયેલા માનવીયભાવોનું ભાવાત્મક ચિત્ર પણ રજૂ કરે છે :

એલેક દ્વારા બળાત્કારનો ભોગ બન્યા બાદ અને પોતાના બાળકના મૃત્યુ બાદ ટેસ સ્થળ ફેર કરવા ઇચ્છતી હોય છે ત્યારે તેને દૂર એક ગામની ડેરીમાં ગોવાલણ તરીકે નોકરી કરવાની તક સાંપડે છે. ટેસ એ તક ઝડપી લે છે અને ડેરીમાં જઈ એ નોકરી સ્વીકારી લે છે. ટેસ જ્યારે ડેરી પર પહોંચે છે ત્યારે ડેરીનો વડો મિ. રીચાર્ડ ક્રિક એને હુંફથી આવકારે છે. ટેસ ત્યાં પહોંચતા જ કામ કરવાની તૈયારી દર્શાવે છે અને મિ. રીચાર્ડ આ બાબતનો કોઈ વાંધો ઉઠાવતા નથી.

એ એક ખૂબ વિશાળ ડેરી છે. ત્યાં લગભગ સો જેટલા દૂધાળાં પશુઓ છે. મિ. રીચાર્ડ પોતે ડેરીના વડા હોવા છતાં છ થી સાત ગાય જાતે દોહે છે. આમ ત્યાં કામ કરતા અન્ય કર્મચારીઓ અને વડા વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ નથી.

જ્યારે ટેસનું ત્યાં આગમન થાય છે ત્યારે ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં ગોવાલાણો ગાયો દોહી રહી હોય છે. ટેસ પોતે પણ એ કાર્યમાં જોડાય જાય છે. ડેરીમાં ટેસની મુલાકાત એ યુવક સાથે થાય છે જેણે પોતાના ગામમાં ‘મારલોટ’ના પરંપરાગત નૃત્યમાં એક વખત ભાગ લીધો હોય છે. એ યુવક પણ હાલમાં ગાય દોહવામાં વ્યસ્ત હોય છે. અને એની કાર્ય-પધ્ધતિથી ટેસને ખ્યાલ આવે છે કે એ પણ એ ડેરીમાં આગંતુક જ છે. ટેસ એ યુવકમાં રસ દાખવે છે અને રાત્રે સુતી વખતે એને એ યુવક વિષે અન્ય ગોવાલાણો પાસેથી ઘણી માહિતી મળે છે. આમ, એ ડેરીમાં ટેસ પોતાનો ભૂતકાળ ભૂલી નવું જીવન શરૂ કરે છે.

ગ્રામીણ વ્યવસાયોના નિરૂપણમાં પાવરધા એવા હાર્ડી અહિં ડેરી ઉદ્યોગનું વર્ણન કરતા ગાયોને કેવી રીતે દોહવામાં આવતી કે ગાયોમાંથી મહત્તમ દૂધ મેળવવા માટે કેવા સાધનો અને પ્રયુક્તિઓ અજમાવવામાં આવે છે એનું રસપ્રદ અને રોચક વર્ણન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે અહિં આપણને જાણ થાય છે કે જ્યારે ગાયો દૂધ દોહવા દેવામાં આનાકાની કરતી અને દૂધ ઓછું આપતી ત્યારે એ ડેરીમાં ગાયોને વધુને વધુ દૂધ આપવા પ્રોત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરવા ગીતો ગાવામાં આવે છે. અહિં આપણને એક લોકવાયકા સાંભળવા મળે છે જેમાં એક ગ્રામજન પર એક આખલો હુમલો કરે છે ત્યારે તે એની પાસે રહેલા ફીડલને વગાડીને એ આખલાને વારી લે છે અને પોતાની જાતને ઉગારી લે છે કારણકે એ આખલા પર ગીત-સંગીતની સુમધુર અસર થતી હતી. પરંતુ અહિં એક કર્મચારી નીચે પ્રમાણે ટકોર કરે છે.

“It's is a curious story, it carries us back to medieval times when faith was a living thing.”^{૪૬}

ડેરીમાં ટેસ સાથે કાર્ય કરતા એ યુવકનું નામ એન્જલ કલેર છે. એના પિતા એવું ઇચ્છતા હોય છે કે એન્જલ પણ એમના કુટુંબની પરંપરા પ્રમાણે ‘પ્રિસ્ટ’ બને પરંતુ એન્જલને એમના ધર્મમાં રહેલી સંકુચિતતા અને રૂઢિચુસ્તતા સામે વાંધો હોવાથી એ એક ખેડૂતનો વ્યવસાય સ્વીકારે છે અને એને ટેસમાં કૃષક વ્યવસાયમાં રહી ગાય દોહી શકે, માખણ વલોવી શકે અને ચીઝ બનાવી શકે એવી સહાયક પત્નીના દર્શન થાય છે અને એન્જલ એના પ્રેમમાં પડે છે.

આમ, અહિં ડેરીના વ્યવસાયમાં શ્રમ છે, પરંતુ શ્રમની સાથે સાથે સહકાર, એકતા, ગાયોને રોમાંચિત કરતું સંગીત તો માનવીઓને ઉત્તેજીત કરતી પ્રણયની મધુર સંવેદનાઓ પણ છે. અહિં એવું વાતાવરણ ટેસને મળે છે જે એને પોતાનો દુઃખદ ભૂતકાળ ભૂલી એક સામાન્ય સ્ત્રીનું જીવન જીવવામાં સહાયભૂત થાય છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડિંગ ક્રાઉડ’માં પણ હાર્ડીએ કૃષિ-આધારિત ગ્રામિણ વ્યવસાયોનું વાસ્તવિક અને સુંદર ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. કૃષિ અને ઘેટાંઉછેર હાર્ડીના ‘Wessex’ ના ગ્રામજનોનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. બાથશેબા અને બોલ્ડવુડ બંને મોટા ખેતરોના માલિકો છે અને બંનેના ખેતરોમાં ઘેટાના મોટા ટોળાનું પાલન-પોષણ કરવામાં આવે છે. કૃષિમાં મુખ્યત્વે ઘઉં અને જવ જેવા પાકની ખેતી કરવામાં આવે છે. ઘેટાંઉછેરમાં ઘેટાંની સંભાળ, તેઓની સુરક્ષિત પ્રસૂતિ, ઘેટાંઓની સફાઈ રાખવી, ઊન કાતરવું વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. ગેબ્રીલ ઓક મૂળભૂત રીતે એક ભરવાડ હોય છે અને એની મહત્વકાંક્ષા એક ખેડૂત બનવાની હોય છે. પરંતુ એની આશાઓ પરિપૂર્ણ ન થતા એણે સંજોગવસાત માત્ર ભરવાડનો જ વ્યવસાય અપનાવવો પડે છે અને પાછળથી એ બાથશેબા અને બોલ્ડવુડના ખેતરોમાં વધુ માં વધુ એક કારભારીની હેસિયતથી જ કાર્ય કરે છે. એક કારભારી તરીકે ઓકની ફરજ કૃષિસંબંધી કામો ઉપર દેખરેખ રાખવાની અને ઘેટાંઓની સારસંભાળ રાખવાની હોય છે. ઓક એક કુશળ ભરવાડ છે જે માત્ર ઘેટાં ઉછેર અને ઊન ઉતારવામાં જ પાવરધો નથી, પરંતુ જ્યારે ઘેટાંઓને ખોરાકી ઝેર ચઢે છે ત્યારે તે એ ઘેટાં ઉપર શસ્ત્રક્રિયા પણ અજમાવી શકે છે અને

એ ઘેટાંઓને બચાવી લે છે. ઘાસચારો ઉગાડવો અને એને કાપવો એ પણ એક ગ્રામિણ પ્રવૃત્તિ છે જેમાં સાર્જન્ટ ટ્રોય પણ માત્ર આનંદ ખાતર ભાગ લે છે. મધ-ઉછેર પણ એક મહત્વનો ગ્રામિણ વ્યવસાય છે જેમાં બાથશેબાએ પણ ઠીકઠીક કુશળતા હાંસલ કરી છે. ઉપરોક્ત વિવિધ વ્યવસાયમાં અને એના સંબંધી પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્યરત ગ્રામજનોનું સ્પષ્ટ અને જીવંત ચિત્ર હાર્ડી એમની આ કૃતિમાં પ્રસ્તુત કરે છે.

કોઈપણ વ્યક્તિનો સામાજિક મોભો, સન્માન અને ઓળખનો આધાર મોટેભાગે એ વ્યક્તિ જે વ્યવસાય કરે છે એના ઉપર હોય છે. એ વ્યક્તિના વ્યવસાયમાં આવતા ચઢાવ-ઉતાર કે બદલાવની અસર એના આત્મસન્માન, સામાજિક ઓળખ અને એની પ્રતિષ્ઠા ઉપર પણ પડતી હોય છે. એના વ્યવસાય પ્રમાણે એનું વ્યક્તિત્વ અને માનસિકતા ઘડાય છે. કોઈ વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં જે કોઈ સારાં-માઠાં કાર્યો કરે છે એને માટે એની વ્યવસાયિક સફળતા કે નિષ્ફળતા કારણભૂત સાબિત થતી હોય છે. આ વિશ્વમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાના સંઘર્ષમાં વ્યક્તિએ માત્ર વ્યવસાય ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે અને માટે જ દરેક વ્યક્તિ પોતાના વ્યવસાયને ખાતર કંઈપણ કરવા તત્પર રહેતો હોય છે. કઈક આવી જ વાત હાર્ડી એમની નવલકથા ‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’ માં કરે છે.

જીવનના પ્રારંભિક તબક્કામાં કથાનાયક માઈકલ હેન્ચાર્ડ એક સામાન્ય ‘hay-trusser’ એટલે કે એક ઘાસની ગાંસડી બાંધનાર મજૂર હોય છે. પોતાના એ વ્યવસાયમાં એ એટલું કમાતો નથી કે પોતાની પત્ની અને એક પુત્રીનું ભરણપોષણ કરી શકે. પરિણામે એક મેળામાં દારૂના નશા હેઠળ માત્ર થોડાં રૂપિયામાં એ પોતાની પત્નીનું લીલામ કરે છે. એક ખલાસી એની પત્ની અને પુત્રીને ખરીદી લે છે અને એમને લઈને જતો રહે છે. હેન્ચાર્ડની પત્ની સુસાન ઘણાં વર્ષો સધી એ ખલાસી સાથે એની પત્ની તરીકેનું જ જીવન જીવે છે. પરંતુ એક દિવસ એને ખ્યાલ આવે છે કે પોતે સત્તાવાર રીતે ન્યુસનની પત્ની નથી અને જેની સાથે એના લગ્ન થયા જ નથી તો કેવી રીતે એ ખલાસી સાથે એની પત્ની તરીકે રહી શકે ? પરંતુ ન્યુસન દરિયામાં ડૂબી ગયો છે એવા સમાચાર

એને મળતા એની સમસ્યાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે અને એ પોતાના મૂળ પતિ હેન્ચાર્ડની શોધમાં પોતાની યુવાન પુત્રી સાથે નીકળી પડે છે.

પોતાના પતિની શોધમાં ભટકતાં ભટકતાં જયારે સુસાન અને એની દીકરી કેસ્ટરબ્રીજમાં આવી પહોંચે છે ત્યારે તેમને અને આપણને જાણ થાય છે કે હેન્ચાર્ડ હવે પોતાની પીઠ પર એક કરંડીયામાં ઘાસ કાપવાના ઓજારો લઈ અહિં-તહિં ગંદા કપડાંમાં ભટકતો ‘હે-ટ્રસર’ નથી રહ્યો. તે હવે કેસ્ટરબ્રીજનો મેયર બની ગયો છે. તે આજુબાજુના ગ્રામ્યવિસ્તારોના ખેડૂતો પાસેથી ઘઉં જેવું અનાજ ખરીદે છે અને નગરની બ્રેડ જેવી ખાદ્યચીજ બનાવતી બેકરીઓને અનાજનો પુરવઠો પૂરો પાડે છે. તે વર્ષે પ્રતિકૂળ મોસમને કારણે એના દ્વારા વેચવામાં આવેલ ઘઉંની ગુણવત્તા કથળે છે ત્યારે હેન્ચાર્ડ પાસેથી ઘઉંની ખરીદી કરનાર નાના વેપારીઓ એના ઘઉંની ગુણવત્તા બાબતે વિરોધ અને ફરિયાદ નોંધાવે છે. હેન્ચાર્ડ એમનો એ વિરોધ સહન કરી શકતો નથી અને એનો ચહેરો ગુસ્સાથી ઘેરો થઈ જાય છે, પરંતુ એ ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખતા એ નીચે મુજબ પ્રત્યુત્તર આપે છે :

“You must make allowances for the accidents of a large business.....You must bear in mind that the weather just at the harvest of that corn was worse than we have known it for years. However, I have mended my arrangements on account o't. Since I have found my business too large to be well looked after by myself alone, I have advertised for a through good man as manager of the corn department. When I've got him you will find these mistakes will no longer occur-matters will be better looked into.”^{૪૭}

હેન્ચાર્ડના ઉપરોક્ત પ્રત્યુત્તર દ્વારા મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો સિધ્ધ થાય છે. પહેલી બાબત એ છે કે આપણને એના અનાજ વેચવાના વ્યાપારની જાણ થાય છે અને એ વ્યાપારનો એટલો બહોળો વિકાસ થયો છે કે એ એકલો એની દેખરેખ રાખી શકતો નથી અને એને માટે એક મેનેજરની નિયુક્તિની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે.

બીજી બાબત એ છે કે હેન્રી પોતાના વ્યાપારમાં સફળતા હાંસલ કરી છે. એના દ્વારા એણે પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા બંને મેળવ્યા છે. હવે તે નગરનો 'મેયર' પણ છે. આથી જ એના જવાબમાં આપણે એના મોભાને અનુરૂપ રૂઆબ, રોક અને ઉચ્ચ વર્ગમાં જોવા મળતી એક પ્રકારની બેફિકરાઈ જોઈ શકીએ છીએ.

અને ત્રીજી બાબત એ છે કે આપણને એના જવાબ દ્વારા કૃષિ-આધારિત વ્યવસાયોમાં જોવા મળતી અનિશ્ચિતતાનો ખ્યાલ પણ આવે છે. કારણકે કૃષિ પોતે હવામાન ઉપર અવલંબિત વ્યવસાય હોવાથી ક્યારેક મબલખ પાક પાકે તો ક્યારેક અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિ જેવી દુર્ઘટનાઓ સર્જાય. અને એની સીધી અસર કૃષિ-આધારિત વ્યવસાય ઉપર પણ થતી હોય છે. આ એવો વ્યવસાય છે જે એક 'હે-ટ્રેસર'ને 'મેયર' બનાવી દે છે તો એ જ 'મેયર'ને અંતે ફરી પાછો 'હે-ટ્રેસર' બનાવી દે છે.

'ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ'નો નાયક કલીમ પેરીસનું ભૌતિકવાદી જીવન છોડીને 'એગ્ડન હીથ' જેવા વિસ્તારમાં સ્થાયી થઈ, એક શિક્ષકનો વ્યવસાય અપનાવવા માંગે છે. એની ઈચ્છા એક ગ્રામ્યવિસ્તારમાં શાળા શરૂ કરી અશિક્ષિત ખેડૂતોના બાળકોને ભણાવવાની હોય છે. એની એ યોજનામાં યુસ્ટેસિયા પણ સહકાર આપશે એ અપેક્ષાએ કલીમ એને પરણવા માંગતો હોય છે. કલીમની માતા મિસિસ યોબ્રાઈટ એની શાળા શરૂ કરવાની અને એને ખાતર યુસ્ટેસિયા જેવી છોકરીને પરણવાની સમગ્ર યોજના અંગે વિરોધ કરે છે અને વાંધો ઉઠાવે છે. એ કલીમને કહે છે કે યુસ્ટેસિયા જેવી છોકરી સાથે લગ્ન કરવાથી તેને કોઈપણ પ્રકારનો આર્થિક ફાયદો થશે નહિ. પરંતુ કલીમ એની માતાને નીચે મુજબ જવાબ આપે છે :

"She is excellently educated and would make a good matron in a boarding - school . I candidly own that I have modified my views a little, in difference to you ; and it should satisfy you. I no longer adhere to my intention of giving with my own mouth rudimentary education to the lowest class. I can do better . I can establish a good private school for farmers' sons,

and without stopping the school I can manage to pass examinations. By this means , and by the assistance of a wife like her, I shall ultimately be at the head of one of the best schools in country.”^{૪૯}

પરંતુ કલીમની એક શિક્ષક બનવાની અને શાળા શરૂ કરવાની યોજના સફળ થતી નથી કારણ કે એની પત્ની તેના શિક્ષકના વ્યવસાયને અને અતિ પછાત એવા ગ્રામ્યવિસ્તાર ‘એગડન હીથ’ ને ધિક્કારે છે તેથી તે કલીમને સહકાર આપતી નથી. વધુમાં રાત્રે કલાકોના કલાકો સુધીના પુસ્તકના વાચનને લીધે એની આંખો ઉપર વધુ પડતા તણાવને લીધે વિપરીત અસર પડે છે. ડૉક્ટરની સલાહ મુજબ હવે એ પુસ્તકનું પઠન કરી શકતો નથી અને વધુમાં વધુ એ આંખો ઉપર ચશ્મા પહેર્યા વિના બહાર નીકળી શકતો નથી. પરિણામે એણે પોતાની શાળા શરૂ કરવાની યોજના પડતી મૂકવી પડે છે.

હવે કલીમ ફર્જ નામના ફૂલોના છોડવાંઓ કાપવાનો એટલે કે ‘ફર્જ-કટર’ નો વ્યવસાય અપનાવે છે.યુસ્ટેસિયા જોઈ છે કે કલીમે પોતાના આ નવા વ્યવસાય સાથે સંપૂર્ણ સમાધાન સાધી લીધું છે. પરંતુ તેણી એના પતિના એ વ્યવસાયથી અત્યંત દુઃખી છે. એનો પતિ ખેતરમાં કામ કરતો એક મજૂર છે એ વાત એને ડંખે છે.અને એનાથી એની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને પણ ઠેસ પહોંચે છે.પરંતુ કલીમ પોતાના ‘ફર્જ-કટર’ના વ્યવસાય થકી કોઈ નાનમ કે હિનતા અનુભવતો નથી. એટલું જ નહિ એ વ્યવસાયમાં એક પ્રકારના આનંદની અને માનસિક રાહતની અનુભૂતિ કરે છે. એક દિવસ યુસ્ટેસિયા એના પતિને એનું કાર્ય કરતા-કરતા ગીત ગાતો સાંભળે છે ત્યારે તેણી આશ્ચર્ય અને આઘાત અનુભવે છે. તેણી પોતાના પતિને કહે છે :

“I would starve rather than do it !....and you can sing !”^{૪૯}

આમ, પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં કામ કરવાની કલીમને કેવા પ્રકારની શાંતિ, સંતોષ અને આનંદની અનુભૂતિ થતી હશે એનો ખ્યાલ એક શહેરમાં ઉછરેલી અને જીવનમાં માત્ર ભૌતિક સુખને પ્રધાન્ય આપતી યુસ્ટેસિયા જેવી આધુનિક છોકરીને કેવી રીતે આવી શકે ?

આ જ કૃતિમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો વ્યવસાય ‘રીડલમેન’નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ‘રીડલમેન’ એટલે એવો વ્યક્તિ જેનો વ્યવસાય ખેડૂતોને પોતાના ઘેંટાઓને રંગવા માટે લાલ રંગ પહોંચાડવાનો છે. ‘રીડલમેન’ એક એવા વર્ગ અને વ્યવસાયનો વ્યક્તિ છે જે ખૂબ ઝડપથી નામશેષ થઈ રહ્યા હતાં. આ કૃતિમાં પણ રીડલમેન ડીગોરીને પોતાનો ‘લાલ રંગ’ વેચવાનો વ્યવસાય પડતો મૂકતો અને પોતાનો વારસાગત વ્યવસાય ડેરી અને ખેતીકામ શરૂ કરતો દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’માં મેલબરી શેઠનો વ્યવસાય લાકડાં ખરીદવાનો અને વેચવાનો છે. આ ઉપરાંત ગાઢ જંગલમાં આવેલા હીન્ટોક ગામના લોકો પણ સફરજનનો રસ કાઢી દારૂ બનાવવાનો અને અન્ય જંગલપેદાશો પર નભે છે. મિ. ફીઝપીઅર્સ એક ગ્રામ્ય દાકતર છે અને નાની-મોટી માંદગીમાં ગ્રામજનોની સારવાર કરે છે. ‘જયુડ ધ ઓબ્સક્યોર’માં કૃષિ, ખેતરમાં પક્ષીઓ ઉડાડવા, ગામડાંમાં બ્રેડ વેચવા, ભૂંડ જેવા પ્રાણીઓ ઉછેરવા કે લોકોને ઘરે-ઘરે જઈ સારવાર આપતા દાકતરના વ્યવસાયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

હાર્ડી પોતાની નવલકથાઓમાં જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વડે ગ્રામીણ વ્યવસાયોનું અસાધારણ આલેખન કરે છે એમાં આપણને એના ગ્રામીણજીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવ, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને ગ્રામજનો માટેના નિર્ભેળ પ્રેમના દર્શન થાય છે. વિવિધ ગ્રામીણ વ્યવસાયોના આવા જીવંત આલેખન દ્વારા હાર્ડી ગ્રામ્યપરિવેશને ધબકતો કરે છે અને એનો ઉપયોગ માત્ર એક પાર્શ્વભૂ તરીકે ન કરતા અને એમની કૃતિમાં એક પાત્ર તરીકે ઉપસાવે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષિ-આધારિત ગ્રામીણ વ્યવસાયો :

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે. દેશની કુલ વસતિનો મોટો હિસ્સો ગામડાંઓમાં વસે છે. કેટલાંક લોકો કૃષિને દેશની અર્થવ્યવસ્થાની કરોડરજજુ માને છે તો કેટલાંક લોકો એને દેશના મોટાંભાગના લોકોની આજીવિકા માને છે. પરંતુ હકીકતમાં કૃષિનું મહત્વ એનાથી પણ અધિક છે કે એને શબ્દમાં દર્શાવવું મુશ્કેલ છે. સંપૂર્ણ અર્થવ્યવસ્થાનો આધાર કૃષિ પર જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ભારત જેવા

દેશમાં તો કૃષિ માત્ર વ્યવસાય ન રહેતા ગ્રામજનોની જીવનશૈલી બની રહેવા પામે છે. માનવજીવનના ઇતિહાસમાં એવું ઘણીવાર જોવા મળ્યું છે કે જે રાષ્ટ્રો પોતાની કૃષિ પ્રત્યે ઉદાસિનતા સેવે છે, એ રાષ્ટ્રોની જીવન-શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. એટલે કે કૃષિ એ આપણા જીવનનું સૌથી મહત્વનું અંગ છે. કૃષિ આપણી અર્થવ્યવસ્થાને પ્રાણવાયુ પૂરો પાડે છે. કૃષિને પોતાના વ્યવસાય તરીકે અપનાવનારા ગ્રામજનોને આપણે ખેડૂત કહીએ છીએ અને આપણા દેશના મોટાભાગના ગ્રામજનોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે એટલે કે ભારત ખેડૂતોનો દેશ છે.

યુનીલાલ મડિયા પણ પોતાની નવલકથાઓમાં ખેડ-જીવનને આલેખે છે: “અને ગામડાંને તાદ્દશ કરવા ખેતી અને તેની સાથે આનુષંગિક રીતે સંકળાયેલા વ્યવસાયોવાળા પાત્રો મડિયાની નવલકથામાં આવે છે.”^{૫૦} એમની કૃતિઓમાં હાદા પટેલ, ગોબર, માંડણ, દેવશી જેવા ઘણાં પાત્રો ખેડૂતો છે. તેઓ પોતાનું જીવન ખેતરોમાં ઉદ્યમ કરતા-કરતા વિતાવે છે. એવું જરૂરી નથી કે એ ખેતર હંમેશા પોતાનું જ હોય. આપત્તિના સમયે તેઓ એકબીજાને સહકાર આપે છે. ગોબર અને માંડણ વચ્ચે વંશીય વેર હોવા છતાં ઘણા પ્રસંગોએ આપણે એમને એકબીજાને મદદ કરતા જાઈએ છીએ. ધરતી એમની મા છે અને ખેતર એ માનો ખોળો છે જેમાં એ ધરતીપુત્રો રમે છે, પાંગરે છે, અને ક્યારેક પોતાનું દુઃખ પણ હળવું કરે છે. પોતાના પુત્ર પરબતના મૃત્યુ પ્રસંગે પ્રથમ વાવણી કરનાર અને ત્યારબાદ એના શબને અગ્નિદાહ દેનાર હાદા પટેલ એ બંને કાર્યો અડગ અને સ્વસ્થ મને પૂર્ણ કરે છે. જ્યારે એના યુવાન દિકરાનો દેહ ચિતામાં બળતો હોય છે ત્યારે પણ એમની આંખોમાં આંસુ આવતા નથી. પરંતુ એ જ હાદા પટેલ ખેતરના ખોળે પોતાના હૃદયમાં ધરબાયેલી લાગણીઓને મુક્તપણે વહેવા દે છે અને હૈયાફાટ રુદ્ધન કરે છે.^{૫૧} પોતાના જ ખેતરમાં પાકતા અનાજના દાણા એમના પેટનો ખાડો પૂરો કરે છે. વરસાદની અનિશ્ચિતતાને લીધે માત્ર એક મહિનો પણ કૃષિ કથળતા એમને ભૂખમરો ગભરાવે છે અને અકળાવે છે. ‘લીલુડી ધરતી’માં વરસાદે વિલંબ કરતા લોકો વાવણી કરી શકતા નથી અને રાતોરાત મોઢવારી વધતા ગ્રામજનો ભૂખે મરશે એવી શંકા

સેવવામાં આવે છે. અનાજ-કરિયાણાના ભાવોમાં ઉછાળો આવતા ગરીબ લોકોની હાલત દયનીય થાય છે. ખેતી માટે જરૂરી પાણી મેળવવા માટે કૂવામાં ઉતરી એના તળિયે સુરંગ ફોડવા જેવું જોખમી કાર્ય કરતા પણ ગ્રામજનો અચકાતા નથી. ખેતી માટે તેઓ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવા સુધીની તત્પરતા દાખવે છે. કૃષિજીવનમાં ઉદ્ભવતી અનેક સમસ્યાઓ કે મૃત્યુ જેવી દુર્ઘટનાઓને વિસારે મૂકી પોતાના કૃષિકાર્યને આગળ ધપાવે છે. હાદા પટેલના કુટુંબમાં કોઈપણ યુવાન પુરુષપાત્ર જીવીત ન રહેતા ઘરની સ્ત્રીઓ સંતુ અને ઊજમ ખેતર ખેડી નાખે છે. અને બે બળદોમાંથી એક બળદનું મૃત્યુ થતાં એનું સ્થાન સંતુ લઈ લે છે. એ દૃશ્યની આહલાદકતા દેવશીને સાધુજીવનનો ત્યાગ કરી ફરી પાછો કૃષિ-કાર્યમાં સક્રિય કરે છે. ભારતવર્ષમાં હાદા પટેલ અને ગોબર જેવા અસંખ્ય ખેડૂતો છે જેઓ માટે ખેતી દૃવ્ય ઉપાર્જનનું સાધન માત્ર ન રહેતા જીવન જીવવાનું પ્રેરકબળ છે. માટીના કણો એમની શિરાઓમાં વહેતા રક્તકણો છે અને ભીની માટીની મહેક એમનો પ્રાણવાયુ છે. ખેતી માટે જ તેઓ જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે.

મડિયા એમની નવલકથાઓમાં કૃષિજીવન ઉપરાંત કૃષિ-આધારિત અન્ય અનેક નાના-નાના ગ્રામ્ય વ્યવસાયો પણ આલેખે છે. એમની કૃતિઓમાં આપણને ગ્રામજનોની રોજિંદા જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા લુહાણા, સોની, સુથાર, કુંભાર, બ્રાહ્મણ, સાધુ, વાણંદ વગેરે વેપારીઓ, કારીગરો અને ગ્રામ્ય સમાજના પ્રતિનિધિરૂપ પાત્રો જોવા મળે છે. નગીનદાસ પારેખ કહે છે તેમ,

“જે વખતે જેનું વર્ણન કરતા હોય તે વખતે જાણે પોતે એ ધંધો કરેલ હોય એવી આસાનીથી તેની વિગતો તેઓ આપતા હોય છે.”^{૫૨}

આ તમામ પાત્રો અને તેમનો વ્યવસાય ગામના સ્થાનિક અર્થતંત્રના આધારભૂત અંગો છે. આમાંના કોઈપણ એકની ગેરહાજરીમાં ગામને ગતિ આપતા ચક્રો સ્થગિત થઈ જાય છે. જેમકે ગુંદાસર ગામમાંથી ગિધો લુહાણો લાપતા કેવી રીતે થયો એ તો ગ્રામજનોના કુતૂહલનો વિષય હતો જ, પરંતુ ગિધો ગૂમ થતા એની દુકાન ઘણાં દિવસો સુધી બંધ રહે છે અને તેથી ગુંદાસરના

ગ્રામજનોને પોતાના રોજંદા જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુઓ મેળવવામાં પારાવાર મુશ્કેલીઓ પડે છે.અહીં મડિયા લખે છે :

“ચારચાર દિવસથી એની હાટડી ઊઘડી ન હોવાથી અનેક માણસો મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા હતાં, ગુંદાસરમાં ગિધો અફીણનો ઈજારેદાર હતો. શાપરના ફોજદાર પાસેથી દર મહિને અફીણનો જથ્થો લાવતો અને શુધ્ધ અફીણમાં કાળી રાતે કાળીજીરીનો ભેગ કરીને એનું વજન બમાણું કરીકરીને ચારગણે ભાવે ગામના અફીણીઓને ધબાડતો. કાપડ-કરિયાણાથી માંડીને ગાંઠિયા-ભજીયા સુધીની ને ઘોડિયાથી ઘોર લગીની વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર આ અર્વાચીન ડિપાર્ટમેન્ટલ સ્ટોર જેવી દુકાનમાં ઈજારાનું અફીણ પણ મળતું હોવાથી ગિધાની શાખ ‘ગિધો અફીણી’ તરીકે પણ આજુબાજુના વિસ્તારમાં જાણીતી હતી. આવી મહત્વની દુકાનને બારણે ચારચાર દિવસ સુધી તાળું વસાયેલું રહે ત્યારે લોકોની સ્થિતિ કેવી વિષમ થઈ પડે? સદ્ભાગ્યે આ ચાર દિવસમાં ગામમાં કોઈનું મૃત્યુ ન થયું હતું અને તેથી ખાંપણની જરૂરિયાત તો ઊભી ન થઈ પણ વગર મૃત્યુએ મસાણની દિશામાં ધીમી ગતિએ કૂચ કરી રહેલા અફીણના રીઠા વ્યસનીઓની સ્થિતિ બહુ વિષમ થઈ પડી હતી.”^{૫૩}

ભૂતકાળના ભારતીય ગામડાંઓમાં સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ માટે દવાખાનામાં દાખલ કરવામાં ન આવતા પોતાના ઘરે જ તેઓએ પ્રસૂતિની પીડાદાયક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું પડતું અને એ પ્રક્રિયાને નિર્વિધને પાર પાડવા માટે ગામમાં દાયણ તરીકે કાર્ય કરતી કોઈ સ્ત્રીને રોકવામાં આવતી. એ દાયણનું કાર્ય સ્ત્રીઓની પ્રસૂતિને શક્ય એટલી સહજ અને ઓછી પીડાદાયક બનાવવાનું હતું.મડિયાની ‘લીલુડી ધરતી’માં પણ આવા દાયણના વ્યવસાયમાં વ્યસ્ત એવી વખતીડોશીનું પાત્ર આવે છે. પોતાના વિશિષ્ટ વ્યવસાયને કારણે એ વિવિધ પ્રકારની સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતી અસંખ્ય માતાઓના પરિચયમાં આવી હતી. માતૃત્વ ઝંખતી માતાઓ, માતૃત્વથી વ્યગ્ર થઈ ગયેલી માતાઓ, મૃતવત્સાઓ, ઈર્ષાળુ સ્ત્રીઓ, પોતાના સંતાનો ઉપર સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરી જનારી માતાઓ, પોતાના સંતાનોને તિરસ્કારનારી અને પારકાં જણ્યાંઓ પર પ્રેમ વરસાવનારી માતાઓ, તો

પારકાં સંતાનોને ચોરી જનારી માતાઓ. વખતીએ માનસશાસ્ત્ર કે મનોવિશ્લેષણનો કોઈ વ્યવસ્થિત અભ્યાસ નહોતો કર્યો, પણ એનો વ્યવસાય જ મોટી શિક્ષણશાળા બની રહ્યો હતો. માતા અને સંતાન સંબંધના અપરંપાર કિસ્સાઓ એની અનુભવી આંખ તળેથી પસાર થઈ ગયા હતા. પોતાના આ વ્યવસાયિક અનુભવને કારણે જ એ સંતુના ગાંડપણ પાછળ રહેલી એક માતૃહૃદયની વેદના અને વ્યથા સમજી શકવાને સમર્થ હતી. સંતુની પ્રસતિના સમયે વખતીડોશીને આવવામાં વિલંબ થાય છે ત્યારે ઊંજમ કહે છે, “શું કરીએ ? આપણે એના ઓશિયાળાં ...ગામમાં સાત ખોટની એક જ સુયાણી .”^{૫૪}

વખતી જેવો જ વિશિષ્ટ વ્યવસાય ગુંદાસરના મૂળગર બાવાનો છે. એનો મુખ્ય વ્યવસાય તો દિવસના દસ કલાક બીડીના ભૂંગળા વાળવાનો છે. ટીબરું ને આપટાનાં પાનની કાળા ને લાલ દોરાંવાળી બીડીઓની જૂડીઓ વાળીવાળીને એ ગામની તેમજ પરગામની દુકાનેએ પહોંચાડે છે. આ મુખ્ય ધંધાની નહિવત્ આવકમાં પૂર્તિ કરવા માટે એ ગામના વાવ-કૂવાઓમાં ડૂબકી મારવાનો આડ વ્યવસાય પણ કરે છે. ઊંડા કૂવામાં કોઈ પશિયારીનો ઘડો પડી જાય કે કાંડા બાવડાંનું કોઈ ઘરેણું સરકી જાય અને લોખંડની મીઠકી વડે એ વસ્તુ કૂવામાંથી પાછી બહાર કાઢવામાં મુશ્કેલી પડે ત્યારે મૂળગરની મદદ લેવામાં આવે છે. મૂળગર ડૂબકી દીઠ ‘અડધા રૂપિયા’ની રકમ વસૂલ કરે છે. ગામમાંથી ગિધો લુહાણો ગૂમ થતાં કદાચ એણે કોઈ કારણસર કૂવો પૂર્યો હોય એ આશંકાએ એની શોધ કરવા મૂળગરની મદદ લેવામાં આવે છે. સંતુના પિતા ટીહાનો વ્યવસાય ભાડે બળદગાડું ફેરવવાનો છે. એ ગામની નદીમાંથી રેતી સારીને કે ખાણમાંથી પત્થરો ભરીને શહેરોમાં ચાલતા બાંધકામને પૂરાં પાડે છે. પોતાના ઘરના ભરણપોષણ માટે એણે સંપૂર્ણપણે એને શહેરોમાંથી મળતી રોજગારી ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે. આ ઉપરાંત લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગોએ સોનાના ઘરેણાં ઘડવા માટે કે સતીમાતાના થાનકે બાધા-આખડી ચઢાવવા માટે ચાંદીનું છત્તર ઘડાવવા માટે ગ્રામજનો ગામના એક માત્ર નથુ સોનીની દુકાનના પગથિયાં ચડે છે. આ જ પ્રમાણે વારે-તહેવારે

ગામનો દરજ્જો ભૂધર મેરાઈ લોકોને નવાં વસ્ત્રો સિવી આપે છે. તો ગામના ધનિયા ગોવાળની દેખરેખ હેઠળ ગામનું પશુધન પોષાય છે, પાંગરે છે, અને વિસ્તરે છે. એભલ આહિર મેંગણી ગામના લોકોને રોજીંદા વપરાશનું દૂધ પૂરું પાડે છે. આભાશા ગરીબ ગ્રામજનો અને ખેડૂતોને વ્યાજે પૈસા ધીરે છે અને એ વ્યાજ વટાઉના ધંધામાં પુશ્કળ ધનદોલત ભેગી કરે છે. કપાસના ધંધામાં તેજી આવતા ઓતમચંદ અમીર બને છે.

ઔદ્યોગિકરણની અસર ભારતીય ગામડાંઓ ઉપર પણ થવા લાગી હતી એ વાતનો નિર્દેશ આપણે આગળ કર્યો. ઔદ્યોગિકરણને લીધે કેટલાંક ગ્રામોદ્યોગો ધરાશયી થઈ રહ્યાં હતા અને જેરામ મિસ્ત્રી જેવાં કેટલાંક કારીગરો રોજગારી મેળવવા માટે શહેર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યાં હતાં. આવા જ એક સમયે પૂરજોશમાં ચાલતા, પરંતુ પાછળથી ઔદ્યોગિકરણને લીધે નામશેષ થઈ ગયેલા કાપડના રંગકામના ગૃહઉદ્યોગનો ઉલ્લેખ ‘શેવાળના શતદલ’ માં કરવામાં આવ્યો છે.

ગુંદાસર ગામના રંગારી ખત્રી લોકોએ ઓઝત નદીને કાંઠે મોટી શિલાઓ ગોઠવીને કૂંડીઓ તેમજ પાટ તૈયાર કરી હતી. એ રંગારી પાટનો ઉપયોગ એ લોકો સાડલા અને સાફા જેવા વસ્ત્રો માટે કરતા. એક જમાનામાં આખા કાઠિયાવાડમાં પાઘડી, સાફા, અને સાડલા રંગવા માટે ગુંદાસર પ્રખ્યાત હતું. અહીંના ખત્રીઓએ હાથછાપ વડે છાપેલી કે રંગેલી ભાતનું કપડું ફાટે તો પણ ફીટે નહીં એવી લાકવાયકા હતી. પરંતુ ધીમેધીમે મોટાં શહેરોમાં ‘ડાઈંગ એન્ડ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ’ જેવા કારખાના ઉભા થતા ખત્રીઓનો રંગકામનો ગૃહઉદ્યોગ ઘસાઈ ગયો હતો. શહેરોના કારખાનામાં તૈયાર થતો માલ લોકોને મોંઘો લાગવા માંડ્યો. ગાંધીટોપીના આગમન પછી પાઘડી-સાફા નો વપરાશ પણ ઘટવા લાગ્યો. મિલની છાપેલી સાડીઓને મુકાબલે ગુંદાસરની હાથ બનાવટની સાડીઓ ઝાંખી લાગવા માંડી અને અંતે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ કે અહીંના ખુદ રંગારીઓ જ શહેરની મિલોમાં મજૂરી કરવા ચાલ્યા ગયા. ગુંદાસર ગામનો છેલ્લો રંગારો અભા ખત્રીએ પણ પોતાની

ખડકીને તાળું વાસી શહેરની વાટ પકડતા એ ઘાટ સૂનો થઈ ગયો અને રંગારી પાટનો ઉપયોગ સ્મશાનયાત્રામાંથી આવીને ડાઘૂઓ સામૂહિક સ્નાન કરવા માટે જ કરતા.

આમ છતાં, ભારત દેશમાં આવા અનેક ગામડાંઓ હતા અને આજે પણ છે જેઓ ઔદ્યોગિકરણની આડ-અસરથી મુક્ત રહેવા પામ્યા છે. એ ગામડાંઓમાં દરેક વ્યક્તિ અને એનો વ્યવસાય અન્યોન્ય સંકળાયેલા છે અને એ રીતે સર્જાયેલી સાંકળની મહત્વની કડી સાબિત થાય છે. ગામના અર્થતંત્રમાં એમની અનિવાર્યતા આપણને ત્યારે જ સમજાય છે જ્યારે તેઓ એમના સ્થાનેથી ખસી જાય છે. અને ગામના એકધારા વહેતા પ્રવાહમાં એમની ગેરહાજરીથી શૂન્યાવકાશ સર્જાતા વમળો ઉદ્ભવે છે, તો ક્યારેક એ પ્રવાહ થોડા સમય માટે થંભી પણ જાય છે. મડિયાની કથાઓમાં આવતા ગ્રામીણ વ્યવસાયો વિશે ડૉ. અમૃત રાણિંગાનું કહેવું છે,

“આ કથાઓમાં ખેડૂતો વાવણી કરે છે, કોષ ચલાવે છે, ખેતર ખેડે છે, હળ હાંકે છે, ધોરિયા ખોદે છે, કૂવામાં ટોટા ફોડે છે. આ બધી ખેતીની વિગતો માત્ર વર્ણવવા ખાતર નથી આવતી, વ્યવસાયની વિગત સાથે કથાની મુખ્ય ઘટનાઓ એવી રીતે સંકળાય જાય છે કે તેમાંથી પ્રાદેશિક રંગ સાહજિક રીતે પ્રગટ થતો રહે છે.”^{૫૫}

૫. કૃષકોની આંતરિક લેવડદેવડ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકોની આંતરિક લેવડદેવડ :

સભ્યસમાજમાં જે કોઈ ધંધાકીય લેવડદેવડ થાય છે એમાં નાણાંનો વ્યવહાર મુખ્ય હોય છે. નાણું ધીરતા વ્યક્તિ કંઈપણ ખરીદી શકે છે. નાણું જ સમગ્ર ધંધાકીય વ્યવહારનું સંચાલક બળ છે. પરંતુ કૃષક સમાજમાં ધંધાકીય લેવડદેવડની વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રણાલિકાઓ પ્રવર્તે છે. કૃષક પાસે ધીરવા માટે જો કોઈ વસ્તુ હોય તો એ છે ‘શ્રમ’ અને એ શ્રમ દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું અનાજ. આથી જ કૃષક સમાજમાં જે કોઈ લેવડદેવડ થાય છે એમાં નાણાંના વ્યવહાર કરતા શ્રમ અને એના બદલામાં અનાજનો વ્યવહાર પ્રધાનપણે જોવા મળે છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડીંગ ક્રાઉડ’માં બોલ્ડવુડ પોતાના વિશાળ ખેતરોની સાર-સંભાળ રાખી શકતો નથી. ભારે વરસાદને કારણે એના ખેતરોમાં ઉગાડવામાં આવેલ ઘઉં અને જવ જેવા પાકને નુકશાન થાય છે. આથી બોલ્ડવુડ બાથશેબાના ખેતરમાં કારભારીની ભૂમિકા ભજવતા ઓકને એ જવાબદારીની સાથે સાથે પોતાના ખેતરની પણ દેખરેખ રાખવા માટે ઓકને રોકી લે છે. ઓક બાથશેબાના ખેતરોમાં જે સેવા પૂરી પાડે છે એને માટે એને નાણાં ચૂકવવામાં આવે છે. પરંતુ બોલ્ડવુડ ઓકને એના શ્રમના વળતરરૂપે નાણાં ન ચૂકવતા પોતાના ખેતરમાં પાકતા અનાજનો અમુક હિસ્સો આપવાનું નક્કી કરે છે.

‘ધી વુડલેન્ડર્સ’માં પણ મેલબરી શેઠ અને ગાઈલ્સ વચ્ચે વિશિષ્ટ પ્રકારની ધંધાકીય લેવડદેવડ જોવા મળે છે. એમની વચ્ચે થયેલી ધંધાકીય સમજૂતીમાં કોઈ લખાણ કે સહી-સિકકા કરવામાં આવ્યા નથી. છતાં એમની એ લેવડદેવડમાં બંને એકબીજાને નુકશાન ન થાય એ રીતે વર્તે છે. એક હાથે આપે તો બીજા હાથે લે તે પ્રકારની સમજૂતી પણ લખાયેલી છે. મેલબરી શેઠનો ટિમ્બરનો અને શબ-પેટી વગેરે સામાન બનાવવાનો ધંધો વિશેષ કરી શિયાળામાં અને વસંતઋતુમાં ધમધોકાર ચાલે છે એ સમયે મેલબરી શેઠને પોતાના ધંધામાં મદદ કરી શકે એવા વિશ્વાસુ માણસની ખાસ જરૂરિયાત ઊભી થતી હોય છે, ત્યારે ગાઈલ્સ એમને લાકડાં વહેરવામાં, ગાડીઓ ભરવામાં અને બધાંનો હિસાબ રાખવામાં ખૂબ જ મદદ કરે છે. તો બીજી બાજુ ગાઈલ્સનો ધંધો સફરજનનો છે. દર વર્ષે પાનખર ઋતુમાં સફરજન પાકીને ખરી પડે તેથી તે ઋતુમાં સફરજન ઉતારી લેવામાં આવે છે, ત્યારે ગાઈલ્સ ખૂબ વ્યસ્ત રહે છે. તે સમયે મેલબરી શેઠ એને ત્યાં પોતાના માણસો, ગાડીઓ, ઘોડાઓ બધું જરૂરનું મોકલી આપી ગાઈલ્સને બનતી બધી જ મદદ કરે છે. આમ, સંપ અને સહકારથી બંનેનો કારોબાર સારી રીતે ચાલે છે.

ગ્રામ્યવ્યવસ્થાનું અન્ય એક આગવું લક્ષણ મકાનો ભાડાં પેટે રાખવાનું છે. આ વ્યવસ્થા થકી ગરીબ ગ્રામજનોને ચોકકસ સમય માટે આશરો તો મળે છે, પરંતુ એ સમયમર્યાદા પૂર્ણ થતાં કે

ચોકકસ કાયદાકીય શરતોને આધિન એમણે જ્યારે એ મકાન ખાલી કરવું પડે છે ત્યારે તેઓ અત્યંત વિષમ પરિસ્થિતમાં મુકાય જાય છે. એ સમયે મકાનમાલિક કોઈપણ પ્રકારનો દયાભાવ ન દાખવતા મકાનનો કબજો આંચકી લે છે અને ગરીબ ગ્રામજનો ઘરબાર વિનાના થઈ જાય છે.

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ માં કથાનાયક ગાઈલ્સ જે મકાનમાં રહે છે એના મૂળ માલિક મિસિસ ચાર્મોન્ડ છે. ચાર્મોન્ડે એ સ્થળના ઘણાં મકાનો ગાઈલ્સના પિતાને નવ્વાણું વર્ષના પટે ભાડે આપ્યા હતા. અને ગાઈલ્સના પિતાએ એ મકાનોમાં પેટાભાડૂતો રાખ્યા હતા. જહોન સાઉથ એમાંના એક ભાડૂઆત હતા. જો જહોન સાઉથનું મૃત્યુ થાય તો તે તમામ મકાનો મિસિસ ચાર્મોન્ડના કબજામાં જાય. જ્યારે જહોન સાઉથ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે ગાઈલ્સ પોતાનું સહિત તમામ મકાનો ગુમાવી દે છે અને કાયદાકીય લખાણ પ્રમાણે એ કોઈ હક કે દાવો કરી શકતો નથી. અંતે એ હીન્ડોક્ના જંગલમાં એક ઝૂંપડીમાં રહે છે અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામે છે. તો બીજી બાજુ મિસિસ ચાર્મોન્ડ જાણે કે રમત રમતા હોય એ પ્રમાણે પોતાના કબજામાં આવેલ એ તમામ ગરીબ ગ્રામજનોના મકાનો તોડી પાડે છે. આ જ પ્રમાણે ટેસના પિતા જેક ડર્બિફિલ્ડનું મૃત્યુ થતા એમના કુટુંબે કાયદાકીય શરતોને આધિન એમનું મકાન ખાલી કરવું પડે છે. તેઓ ઘરબાર વિનાના થઈ જતા ટેસે ફરી ના છૂટકે એ જ એલેકના શરણે જવું પડે છે, જેણે એના પર બળાત્કાર ગુજાર્યો હોય છે અને જે વ્યક્તિ એની તમામ યાતના અને વેદના માટે જવાબદાર છે.

‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’ માં નજીવી રકમ માટે હેન્ચાર્ડ દ્વારા પોતાની પત્ની સુસાનનું વેચાણ એ એક અંગ્રેજી નવલકથા સાહિત્યમાં અત્યંત વિવાદાસ્પદ લેવડદેવડ છે. હેન્ચાર્ડ જેવો વ્યક્તિ પોતાની પત્ની અને દીકરી એક અજાણ્યા ખલાસીને માત્ર પાંચ ગીનીમાં વેચી દે છે એ ઘટના ઘણાં વાચકોને માનવામાં આવતી નથી. એ લોકો એ ઘટનાને માત્ર વાર્તામાં આવતા નાટ્યાત્મક વર્ણક તરીકે ખપાવી દે છે. પરંતુ આ લેવડદેવડને તે સમયે પ્રવર્તમાન સામાજિક પરિસ્થિતિના અનુસંધાનમાં મૂલવવામાં આવે તો પતિ દ્વારા પત્નીનું વેચાણ અસ્વાભાવિક ન જ લાગે. હાર્ડીએ પોતાના સમય

અને વિસ્તારમાં આ પ્રકારની લેવડદેવડ વિષે સાંભળ્યું હશે કે જોયું હશે અને તો જ એમણે આ પ્રકારની ઘટના પોતાની નવલકથામાં આલેખી હશે. આ બાબતે ગણપતરાયનું કહેવું છે :

“Hardy's information about agricultural life was quite authentic because of Hardy's close association with the rural people of South England for a considerable period.”^{૫૬}

અને આજે પણ આપણે સમાચારપત્રોમાં નજીવી રકમ માટે મા-બાપ દ્વારા પોતાના બાળકોના વેચાણના સમાચાર અવારનવાર ક્યાં નથી વાંચતા? આથી જ આપણે આપણાં અપૂર્ણ સમાજદર્શનના આધારે પતિ દ્વારા પત્નીના વેચાણની શક્યતાને નકારી ન શકીએ.

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ માં આપણને અન્ય એક વિશિષ્ટ પ્રકારની લેવડદેવડ જોવા મળે છે. ઓલીવર ગ્રેમર મેલબરી શેઠના ઘરે રહી કામ કરે છે. એનું માથું મોટું છે તેથી ડૉક્ટર ફીઝપીઅર્સને એના વિશાળ માથામાં આવેલ મોટા મગજમાં રસ જાગે છે અને એની સાથે એક કરાર કરે છે. એ કરાર મુજબ ડૉક્ટર ગ્રેમરને દસ પાઉન્ડ ચૂકવે છે અને એના બદલામાં એ ગ્રેમરના મૃત્યુ બાદ એનું મગજ કાઢી લઈ એના ઉપર સંશોધન હાથ ધરવા માંગે છે. આ લેવડદેવડનો તેઓ લેખિત કરાર પણ કરે છે. ગ્રેમરે દસ પાઉન્ડ તો લઈ લીધાં અને એમાંથી બે પાઉન્ડ વાપરી પણ નાખ્યા, પરંતુ જહોન સાઉથના મૃત્યુ બાદ એને લાગે છે કે એ પણ મૃત્યુ પામશે અને દાકતર એનું મગજ કાઢી લેશે. હવે ગ્રેમર ગભરાય છે. તે આ વાતની જાણ ગ્રેસને કરે છે. ગ્રેસને એની ગભરામણનો ખ્યાલ આવે છે, અને તેથી તે દાકતરને મળી એ કરારમાંથી ગ્રેમરને મુક્ત કરે છે. અહીં દાકતર ગ્રેસને કહે છે :

“હું તે કરાર રદ કરવા તૈયાર છું, પણ આ તો બીજા દાકતરો કરે છે તેવો જ કરાર હતો. તેમાં કશું નવું નથી.”^{૫૭}

આમ, નાણાંના બદલામાં લાચાર ગરીબો દ્વારા પોતાના શરીરના અંગોનું વેચાણ એ માત્ર વર્તમાન સમયની જ નહીં, પરંતુ ‘મેડીકલ સાયન્સ’ના ઉદ્ભવ અને વિકાસના સમયથી ચાલી આવતી પ્રણાલિકા છે એ વાતનો ખ્યાલ આપણને અહિં આવે છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડિંગ ક્રાઉડ’ માં બાથશેબા જે રીતે પોતાના ખેતમજૂરોને પગાર ચૂકવે છે એમાં આપણને એના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ અને રૂઆબદાર સ્વભાવનો પરિચય થાય છે. બાથશેબા વ્યવસ્થિત પોશાકમાં સજજ થઈ પોતાની સહાયક લીડી સાથે મોટા ખંડમાં પ્રવેશે છે. એ એક ટેબલ પાસે બેસી જાય છે અને એક પત્રક ખોલે છે. તેના એક હાથમાં પેન છે અને બાજુમાં નાણાંથી ભરેલી થેલી છે. તે પત્રકમાં જુએ છે અને એક પછી એક એના માણસોના નામ બોલવાની શરૂઆત કરે છે. તે સૌપ્રથમ જોસેફ પુઅરગ્રેસનું નામ બોલે છે, જેણે માલ વહન કરવાનું, કાગડા અને ચકલાં મારીને પાકનું રક્ષણ કરવાનું અને ભૂંડને હલાલ કરવાનું કાર્ય કર્યું હોય છે. તેની કામગીરીથી ખુશ થઈ બાથશેબા એને એના પગાર ઉપરાંત દસ શીલીંગ વધુ બક્ષીસ રૂપે ચૂકવે છે. આ જ પ્રમાણે બાથશેબા એના અન્ય ખેતમજૂરોને તેમણે કરેલી કામગીરી મુજબ પગારની ચૂકવણી કરે છે.^{૫૮} આ એક માલિક અને એના માણસો વચ્ચે થતી લેવડદેવડનું સામાન્ય દૃશ્ય છે, પરંતુ એમાં આપણને બાથશેબાના ગાઢ આત્મવિશ્વાસ અને કાર્યક્ષમતાના દર્શન થાય છે. આમ, કૃષકો વચ્ચે થતી આંતરિક લેવડદેવડના અવલોકન દ્વારા આપણને એમની સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાઓનો, એમના પરસ્પરના સંબંધોના સ્વરૂપનો તો ક્યારેક એમના આર્થિક પ્રશ્નો અને લાચારીનો પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકોની આંતરિક લેવડદેવડ :

મડિયા દ્વારા નિરૂપીત ભારતીય કૃષક પરિવેશમાં પણ નાણાકીય લેવડદેવડને બદલે કૃષિમાં ભાગીદારી જેવી જજમાની અર્થવ્યવસ્થા જોવા મળે છે. ‘ઈંધણ ઓછાં પડ્યા’ માં વછા પારેખ પોતાના ખેતરવાડી માવા પટેલને ભાગીદારીની રીતે ખેડવા આપે છે. પરંતુ ભારતીય કૃષક પરિવેશની અહિં વિશેષતા એ છે કે પોતે માલિક હોવા છતાં વછા પારેખ માવા પટેલ સાથે કદી માલિક તરીકેનો વર્તાવ કરતા નથી. બંનેના કુટુંબો વચ્ચે પેઢી દર પેઢી મીઠાં સંબંધો ચાલ્યા આવે છે. કશી સલાહ-સૂચના કે ઠપકો આપવાનો હોય ત્યારે પણ વછા પારેખ માવા પટેલને દુકાને બોલાવીને એમને વિનમ્ર ભાવે જ સૂચનો કરે છે.

‘લીલુડી ધરતી’ માં ગિરનાર ઉપર નાળિયેરની રમત દરમિયાન કજિયો થતાં માંડણ ગોબર ઉપર ઉગામવામાં આવેલ જમૈયાના ઘા સામે આડો હાથ ધરી દેતા એનું કાંડું કપાઈ જાય છે અને એનો હાથ કોણી સુધી કાપવો પડે છે.^{૫૮} આ દુઃખ ઓછું હોય તેમ વધુમાં એની પત્ની સળગીને મરી જાય છે. ગીરનારની ઘટના પછી ગોબરના પિતા હાદા પટેલ માંડણને જીવનદાતા જેવો ગણી લે છે. અને એમાંય એની પત્ની જીવતીના અગ્નિસ્નાન પછી તો માંડણનું ખેતર ખેડવાની જવાબદારી પોતે લઈ લે છે. કૃષિસંબંધી કામકાજમાં મદદ કરવા માટે એક હંગામી સાથી પણ શોધી આપે છે. અને આવતી મોસમમાં માંડણના ખેતરમાં વાવાણી કરી આપવાનું વચન પણ આપે છે. ગોબરના જીવન માટે પોતાનો હાથ ગુમાવનાર આ જ માંડણ દારૂના નશામાં એની હત્યા કરે છે. ગોબરના મૃત્યુ બાદ સંતુની અગ્નિપરીક્ષા શરૂ થાય છે અને એણે અનેક યાતનાઓ સહન કરવી પડે છે. પોતાને મૃત બાળક અવતરતા અંતે એ ગાંડી થઈ જાય છે. સંતુની આ તમામ યાતનાઓ માટે માંડણ પોતાને દોષિત માને છે. અને તેથી માંડણ અંતે નથુ સોની અને અજવાળી કાકી દ્વારા તરછોડાયેલી જડીની દીકરીને પોતાના સંતાનની શોધમાં આમતેમ ભટકતી સંતુ સુધી પહોંચાડી પોતે કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે.^{૬૦} આમ, અહિં માંડણ એક જીવન લે છે તો તેના બદલામાં એક જીવન આપે પણ છે. જેમાં એક જીવ સામેલ છે એવી લેવડદેવડ અન્ય જગ્યાએ પણ જોવા મળે છે. જેમકે આ જ કૃતિમાં માતૃત્વથી વંચિત સજુબા અમથી સુથારણને સોનું આપી એનું નવજાત શીશુ ખરીદી લે છે.^{૬૧} તો ‘વ્યાજનો વારસ’ માં અમરત આભાશાનો વારસો પચાવી પાડવા માટે મોટી રકમ ચૂકવી એક કૂબાની સ્ત્રીનું નવજાત શીશુ ખરીદી લે છે.^{૬૨} તો રૂપા રબારણનું ખૂન શાદૂળે કર્યું છે પરંતુ એના ખૂનનો આરોપ જીવો ખવાસ પોતાના માથે લઈ લે છે. અને એના બદલામાં મોટી રકમ વસૂલ કરે છે.^{૬૩} તો સજુબા એજન્સીની પોલિસને લાંચ આપવા માટે ગીધા લુહાણા પાસે નાણાં ઉધાર લે છે. અને બદલામાં ખેતર-વાડીના દસ્તાવેજ ગીધાને સોંપી દે છે.^{૬૪} ખેડૂતોના બાળકો ગીધાને બાજરો, જુવાર જેવું અનાજ આપે છે અને એના બદલામાં ખાંડ, ગોળ, પીપરમીટ જેવી વસ્તુઓ ખરીદે છે.^{૬૫}

આમ, મડિયા દ્વારા નિરૂપાયેલ ગ્રામ્ય પરિવેશમાં કૃષકો દ્વારા થતી લેવડ-દેવડમાં ક્યાંક પ્રેમ, ભાઈચારાના દર્શન થાય છે, તો ક્યાંક છળ-કપટ જોવા મળે છે, તો ક્યાંક ગરીબોની લાચારી અને મજબૂરી. આમ છતાં બે કૃષકો વચ્ચે જ્યારે કૃષિસંબંધી લેવડદેવડ થાય છે ત્યારે એમાં કોઈ આર્થિક લાભ કે નાણાં કમાવવાની વૃત્તિ ને બદલે મોટેભાગે અન્યોન્યને મદદ કરવાની ભાવના, એકબીજાની જરૂરિયાત સંતોષવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન અને ખાસ સામાજિક સંબંધોને જાળવી રાખવા માટે અપાતા ભોગને પ્રથમ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

ઢ. કૃષકો અને પ્રકૃતિ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રકૃતિ :

થોમસ હાર્ડીએ પોતાની નવલકથાઓમાં પ્રકૃતિને જેટલું પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, એટલું અંગ્રેજી સાહિત્યના કોઈ નવલકથાકારે આપ્યું નથી. એમની નવલકથાઓમાં પ્રકૃતિ માત્ર પાર્શ્વભૂ તરીકે ન આવતા એક પાત્ર તરીકે આવે છે. અને એના સાનિધ્યમાં વસતા વ્યક્તિઓના જીવનને હકારાત્મક કે નકારાત્મક અસર કરે છે-તેમના જીવનને આકાર આપે છે. ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’ માં એગડન હીથના ઘેરાં વાતાવરણની અસર અને એની પ્રકૃતિની ભવ્યતાનો પ્રભાવ ત્યાં વસવાટ કરનાર ગ્રામજનોના જીવન પર સ્પષ્ટપણે વર્તાય છે. ‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ માં ગીચ જંગલના તોતીંગ વૃક્ષોની ઘટા એની નીચે પાંગરેલા માનવજીવનની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ ઉપર છવાય જતી જોઈ શકાય છે. ગાઈલ્સ, ગ્રેસ અને માર્ટી જેવા હિન્ટોકના ગ્રામવાસીઓનું જીવન પણ ત્યાં છવાયેલા ગીચ ગાઢા જંગલો જેવું ધૂંધળું અને અસ્પષ્ટ છે. હાર્ડીની નવલકથાના મોટાભાગના પાત્રો ખેડૂત, ખેતમજૂરો, ભરવાડ જેવા ગ્રામજનો છે. તેઓ ભાગ્યે જ તેમની આર્થિક કે બૌદ્ધિક મહત્વકાંક્ષાઓ સંતોષવા એમના વતનના પ્રાકૃતિક પરિવેશની હદ ઓળંગતા હોય છે. તેઓ ગમે ત્યાં જાય પરંતુ એમના વ્યક્તિત્વ પર ઉપસેલી ગ્રામ્ય પરિવેશની ભાતને તેઓ ક્યારેય ભૂંસી શકતા નથી. અને પોતાના પરિવેશની બહારની દુનિયામાં તેઓ એક પ્રકારની એકલતા અને અકળામણ અનુભવતા એ જ પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં પાછાં

ફરે છે. હાડકાંએ ગ્રામજનો અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અનંતકાળથી ચાલ્યા આવતા ઘનિષ્ઠ સંબંધોના વિવિધ સ્વરૂપોનું સંપૂર્ણ અવલોકન અને એ સંબંધોમાં રહેલી તમામ શક્યતાઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે અને એની પોતાની નવલકથાઓમાં કલાત્મક રજૂઆત કરી છે.

‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’ ની વાર્તાનો મુખ્ય વિષય એગડન હીથ હોય છે. ‘એગડન’ એ માત્ર એક નવલકથામાં આવતું પ્રાકૃતિક પાર્શ્વભૂ નથી; તે નવલકથાના કથાવસ્તુ અને પાત્રોનું સંપૂર્ણ સંચાલન કરે છે. આ કૃતિમાં પ્રકૃતિ એક સંવેદનશીલ પાત્ર તરીકે રજૂ થાય છે : તે અનુભૂતિ કરે છે, તે બોલે છે, તે જીવાડે છે અને તે મારે પણ છે. એગડન હીથના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ ઉપર સમય પોતાનો પ્રભાવ દાખવી શક્યો નથી. અહિંની પ્રકૃતિ રાતે કે દિવસે ઘેરું, ગમગીન અને ગૂઢ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને જાણે કે કોઈ મહાવિનાશની ધારણા કરતી હોય એવી લાગે છે. અહિં કુંકાતા વિનાશક વાવાઝોડાં વૃક્ષોને જાણે કે એના શરીરની અંદર રહેલા હાડકાં હોય એમ આમળે છે. અહિંના વિશાળ વનસ્પતિ વિશ્વએ પણ એક પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા અને જડતાનું આવરણ ધારણ કર્યું છે. તે ઋતુઓમાં આવતા બદલાવની ભાગ્યે જ નોંધ લે છે. માત્ર ગ્રીષ્મઋતુમાં તે કિરમજી કે રાતો રંગ ધારણ કરે છે. એગડનના પ્રાકૃતિક પરિવેશ વગર આપણે આ કૃતિની કલ્પના પણ કરી શકતા નથી. એગડન એની સુષુપ્ત સપાટી ઉપર વસવાટ કરતા વ્યક્તિઓને અનેક રીતે પ્રભાવિત કરે છે. તે એ લોકોના હૃદયમાં પ્રેમ, આનંદ, ઉત્સાહ કે હતાશા, નિરાશા જેવી લાગણીઓ જન્માવવા માટે જવાબદાર પરિબળ સાબિત થાય છે. આ કૃતિમાં આવતા મુખ્ય પાત્રો એગડન પ્રત્યે અલગ-અલગ પ્રતિક્રિયાઓ અને પ્રતિભાવો દર્શાવે છે.

યુસ્ટેસીઆ પોતાના એગડન હીથ ઉપરના જીવન સાથે સમાધાન કરી શકતી નથી અને તે એગડન હીથને ઘિક્કારે છે. એગડન એને પ્રેતલોક જેવું લાગે છે. એનો જન્મ અને ઉછેર શહેરમાં થયો હોવાથી આ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં તે આગંતુક છે. એગડન હીથની પ્રકૃતિમાં રહેલી સૂક્ષ્મ અને નાજુક સુંદરતા એના ધ્યાન ઉપર આવતી નથી. હાડકાં અહિં લખે છે :

“To dwell on the heath without studying its meanings was like wedding a foreigner without learning his tongue.”^{૬૬}

એના અસંતોષ, એકલતા અને હતાશાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એણે એગ્ડન હીથ ઉપર જ જીવન જીવવા માટે મજબૂર થવું પડે છે. એગ્ડન હીથનું વાતાવરણ એના મિજાજને જરા પણ અનુકૂળ આવતું નથી. આ એ વાતાવરણ છે જે કોઈ સંતોષી સ્ત્રીને કવિચીત્રી બનાવી શક્યું હોત, કોઈ દુઃખી સ્ત્રીને ભક્તાણી બનાવી શક્યું હોત અને ચંચળ સ્ત્રીને તત્ત્વજ્ઞાની બનાવી શક્યું હોત, પરંતુ એગ્ડન હીથ યુસ્ટેસીઆને વિદ્વોહી અને અંતે ઉદાસ બનાવે છે. જ્યારે વિલ્ડીવ એને કહે છે તે એગ્ડનને નફરત કરે છે, ત્યારે તે જવાબ આપે છે:

“ I do. 'tis my cross, my shame and will be my death.”^{૬૭}

અને એની આગાહી સાચી પડે છે. એગ્ડન હીથ એને અંતે મારી નાખે છે. આમ છતાં, એગ્ડન અને યુસ્ટેસીઆ વચ્ચે સમાનતા પણ રહેલી છે : બંને જણ અન્ય પ્રત્યે નિસ્પૃહી અને સ્વાર્થી છે.

ક્લીમ યોબ્રાઈટ એગ્ડન હીથની જ નિપજ છે. અને હીથની જંગલી પ્રકૃતિ એને આનંદ, ઉત્સાહ અને રાહત આપે છે. એગ્ડન હીથની ક્ષિતિજો જોતા એ સૂર્ય નીચે રહેલા તમામ જીવો સાથે સમાનતા અને ઐક્ય અનુભવે છે. અને હીથ ઉપર કામ કરતા કરતા એ પોતે પણ એની ઉપર વસેલી તમામ જીવસૃષ્ટિમાં ભળી જઈ એનું જ એક અંગ બની જાય છે. એ માનવસમાજ સાથે ઐક્ય સાધી શકતો નથી. એ એક આદર્શવાદી અને જડ વ્યક્તિ છે. એ માનવસમાજની દુન્યવી વાતોના વર્તુળની બહારનો વ્યક્તિ છે અને માત્ર એગ્ડનના અચળ અસ્તિત્વ સાથે જ અનુકૂળન સાધી શકે છે.

જો ક્લીમ એગ્ડનનું બાળક છે તો રેડલમેન એનો આત્મા છે. જો યુસ્ટેસીઆ એગ્ડન દ્વારા ભ્રમિત થાય છે તો રેડલમેન એગ્ડનનો ભોમિયો છે. રેડલમેન એ વિસ્તારના દરેક વળાંકો અને ખૂણા-ખાંચરાથી પરિચિત વ્યક્તિ છે, કારણકે એ વેરાન ભૂમિ ઉપર એણે અવિરત રજળપાટ કરી છે અને હીથ જ એનું ઘર છે. એ પણ ક્લીમની જેમ એકાકી હોવા છતાં હીથના સાનિધ્યમાં ક્યારે પણ

એકલતા અનુભવતો નથી. અન્ય માટે ગૂઢ અને ગેરમાર્ગે દોરનારી હીથની પ્રકૃતિ સાથે એણે તાદાત્મ્ય સંબંધો સ્થાપિત કર્યા છે અને એ પ્રકૃતિએ એની સાથેના વ્યવહારોમાં ક્યારે પણ કોઈ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ પ્રયોજી નથી. મિસિસ યોબ્રાઈટ માટે એગ્ડન મરણભૂમિ સાબિત થાય છે અને એના અકળ કોતરોમાંથી બહાર નીકળેલો ઝેરી સાપ કરડતા એનું મૃત્યુ થાય છે. જ્યારે થોમેસિન એગ્ડનને ‘a ridiculous old place’ કહે છે, પરંતુ સાથે સાથે કબૂલ પણ કરે છે કે એગ્ડન હીથ સિવાય એ બીજે ક્યાંય રહી શકે એમ નથી.

‘ધ રિટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’ માં જે રીતે વૃક્ષો, ટેકરીઓ અને ખેતરો વર્ણવવામાં આવ્યા છે એ પ્રમાણે એનો ગ્રામ્ય પરિવેશ જરાપણ આકર્ષક લાગતો નથી. આ કૃતિમાં એગ્ડનની પ્રકૃતિનો માનવજીવન અને સમાજ સાથેનો નાતો અળખામણો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. હાડીંએ અહિંની પ્રકૃતિને માત્ર પ્રતિકૂળ જ નહિ, પરંતુ પ્રપંચી દર્શાવી છે. પરંતુ આમ છતાં એ એગ્ડન હીથ જ છે જેના પર કૃષક સમાજ નભે છે, એમાંથી પોષણ મેળવે છે અને એ લોકોમાં પણ જીજીવિષા પણ ટકાવી રાખે છે. હાડીંએ એમની આ કૃતિમાં એગ્ડન હીથ પર વધુ ભાર મૂકી ત્યાંના ગ્રામ્યજીવનની અને કૃષક સમાજની વાસ્તવિકતાઓને વધુ અસરકારક અને ધારદાર રીતે રજૂ કરી છે. અને તેથી જ એગ્ડન હીથ એની તમામ બરછટ લાક્ષણિકતાઓની સાથે પણ આપણી પ્રશંસાને પાત્ર બને છે. વધુમાં હાડીં અહીં એવું દર્શાવવા માંગે છે કે પ્રકૃતિનો જ ભાગ બનીને રહેતા એવા કૃષકોનું જીવન પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધોના અનુસંધાનમાં આગમાં બળીને ખાક થઈ જતા એક તણખલા જેવું જ ક્ષણભંગુર છે, તો બીજી બાજુ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અવિચળ, અકળ અને અમર છે.

‘ટેસ ઓફ ધ ડ’અબરવિલ્સ’માં અગાઉની નવલકથાની જેમ પ્રકૃતિને પાત્ર તરીકે રજૂ ન કરતા એક પાર્શ્વભૂ તરીકે જ ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે. અલબત્ત એને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એના પાર્શ્વભૂમાં જ નવલકથાની તમામ ઘટનાઓ સ્થાન લે છે. અને એના ચિત્રાણ વગર એ કૃતિ ક્યારે પણ આકર્ષક અને અસરકારક બની ન શકે. પરંતુ અહિં એગ્ડન હીથની જેમ કૃતિના

પાત્રોનું જીવન અને ભાગ્ય ઘડવા સુધીનું કાર્ય પ્રકૃતિ નિભાવતી નથી. ઋતુઓના, પ્રકૃતિના વર્ણનો દ્વારા લેખકે અહિં એ કૃતિના પાત્રોના મનોવલણો, અને માનસિક અવસ્થા વ્યક્ત કરી છે. આ વર્ણનો દ્વારા નવલકથા વધુ સમૃદ્ધ બને છે અને ટેસનું ચરિત્રચિત્રણ વધુ સંદિગ્ધ બને છે. બીજાં શબ્દોમાં કહેવું હોય તો હાર્ડીએ એમની આ કૃતિમાં પ્રકૃતિનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભાવાત્મક ઉપયોગ કર્યો છે. અને સમગ્ર પ્રાકૃતિક પરિવેશ ટેસની અંદર થતી ભાવાત્મક પ્રક્રિયાના અનુસંધાનમાં પોતાના રંગરૂપ અને આકાર ધારણ કરે છે.

જ્યારે આપણે ટેસને પ્રથમવાર મળીએ છીએ, ત્યારે મે મહિનો હોય છે. તે એક યુવાન, ઉત્સાહી અને આનંદી કુંવારિકા હોય છે. તે એક મારલોટ નામના ગામમાં રહેતી હોય છે. એ ગામ બ્લેકમુરના રળિયામાણા ખીણપ્રદેશમાં આવેલું હોય છે, જ્યાં ખેતરો હંમેશા હરિયાળા રહે છે, અને વસંત હંમેશા વ્યસ્ત રહે છે. આમ, ટેસની મુગ્ધાવસ્થાની મનોદશા અને એની ફરતે વ્યાપ્ત પ્રાકૃતિક પરિવેશ વચ્ચે એક મધુર તાદાત્મ્ય સંધાય છે.

પરંતુ એલેક સાથેની દુઃખદ ઘટના બાદ જ્યારે ટેસ પોતાના ઘરે પાછી ફરે છે, ત્યારે એને ઘેરો વિષાદ ઘેરી વળે છે. ઓકટોબર મહિનાનો સમય છે. તે અંધારું છવાયા બાદ જ ઘરની બહાર નીકળે છે અને જંગલોમાં રખડે છે. ધરતીની સપાટી પર પથરાયેલા વૃક્ષોના કાળા ડિબાંગ પડછાયાનો એને ડર લાગતો નથી. જ્યારે એ એકાકી ટેકરીઓ પર અને એકાંત ખીણોમાં ચાલવા નીકળે છે ત્યારે એના સંકોચન પામેલા શરીરનો ઘાટ એ પ્રાકૃતિક પરિવેશનો એક ભાગ બની રહે છે. એની ફરતે પ્રકૃતિ જગતમાં થઈ રહેલી તમામ પ્રક્રિયાઓ જાણે કે એના જીવનની કથા કહેતી હોય એવું લાગે છે. ટૂંકમાં એ સમયની પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એના ગુનાહિત માનસને વ્યક્ત કરે છે. ઓગસ્ટ મહિનામાં ટેસ જે શીશુને જન્મ આપે છે તેનું મૃત્યુ થાય છે. ત્યાર પછીનો શિયાળો ટેસ પોતાના પિતાના ઘરે વિતાવે છે. આ સમય દરમિયાન તેનું સામાન્ય ગ્રામ્યકન્યામાંથી એક સંદિગ્ધ સ્ત્રીમાં રૂપાંતર થાય છે. ટેસમાં

આવતો આ ફેરફાર ઋતુઓમાં આવતા બદલાવ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે જ્યારે વાવાઝોડાં ફૂંકાય છે અને હિમ પડે છે.

ત્યારબાદ ગ્રીષ્મઋતુનું આગમન થાય છે જ્યારે ટેસ ટોલબોથે ડેરીમાં કામ કરતી જોવા મળે છે.આ ડેરી એક ખીણપ્રદેશમાં આવેલી છે જ્યાં દૂધ અને માખણનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.અહિં હળવી અને નાજુક હવાની લહેરકીઓ વાય છે અને ક્રૂમ નદીમાં શીતળ અને નીતર્યું પાણી વહી રહ્યું હોય છે. અહિંનું ખુશનૂમા વાતાવરણ ટેસના મનમાં આનંદ અને ઉત્સાહનો સંચાર કરે છે.પ્રત્યેક હવાની લહેરકીઓ પોતાની સાથે નવા જીવનની આશાઓ લઈને આવે છે અને પક્ષીઓના કલરવમાં એક નવો ઉમંગ છુપાયેલો હોય છે.‘રોમેન્સ’ અહિંની હવાઓમાં છે અને ટેસ એન્જલના પ્રેમમાં પડે છે.એ ડેરીમાં ટેસ વધુ આઠ મહિના કામ કરે છે.

ઓક્ટોબરમાં ટેસને આપણે ફ્લીન્ટકોમ્બ-એરા સુધીનું લાંબુ અંતર કાપતી જોઈએ છીએ.એ પદયાત્રા દરમિયાન ટેસે ફરી પ્રતિકૂળ વાતાવરણનો સામનો કરવો પડે છે. પરંતુ એ પોતાની યાત્રા આગળ ધપાવે છે કારણકે એ શિયાળાની ઋતુમાં મળતી રોજગારીની શોધમાં હોય છે. ફ્લીન્ટકોમ્બ-એશની પ્રકૃતિ ટેસ માટે ખૂબ પ્રતિકૂળ સાબિત થાય છે.અહિંની જમીન ખૂબ કઠણ છે અને ત્યાં અતિભારે વરસાદ પડે છે.જ્યારે અહિં વરસાદ પડે છે ત્યારે ટેસ પોતાનું કામ કરી શકતી નથી.અને જ્યારે એ કામ કરી શકતી નથી ત્યારે એને પગાર મળતો નથી.ચાલુ વરસાદે કામ કરવું ટેસ માટે કઠણ કસોટી સાબિત થાય છે. વરસાદના ટીપાંઓ એના શરીરમાં ભાલાની આણીની માફક ભેંકાય છે.આ સ્થળનું હવામાન ટેસ માટે ખૂબ જ કષ્ટદાયક સાબિત થાય છે અને અહિં જ ટેસ પોતાના જીવનનો કપરો સમય વિતાવે છે.ટેસના જીવનના એ તબક્કે હાર્ડી એક વિધાન કરે છે :

“So the two forces were at work here as everybody, the inherent will to enjoy and the circumstantial will against enjoyment.”^{૬૮}

શિયાળાનું આગમન થાય છે અને તેસે શિયાળાની ગાત્રો થીજાવી નાખતી ઠંડીમાં કામ કરવું પડે છે.એ ઘણાં વર્ષો બાદનો ખૂબ જ દુષ્ટ શિયાળો હોય છે.હાર્ડી કહે છે :

“It came on in stealthy and measured glides like the moves of a chess-player.”^{૬૯}

હાર્ડી શિયાળાને અહિં પ્રકૃતિના દુષ્ટ તત્વ તરીકે રજૂ કરતા એનું સજીવારોપણ કરે છે. ત્યારબાદ હિમવર્ષા શરૂ થાય છે. વાતાવરણ એટલું ઠંડુ હોય છે કે જેમાં ટેસ જાણે કે પોતાની આંખોના ડોળા અને શરીરના હાડકાં થીજી જતા હોય એવું અનુભવે છે. તે સમય અને સ્થળનું પ્રતિકૂળ હવામાન ટેસની મનોવ્યથા અને એણે સહન કરવા પડતા શારીરિક કષ્ટના પ્રતિકરૂપે રજૂ થાય છે. બીજી બાજુ બ્રાઝિલ પહોંચેલો એનો પતિ એન્જલ પણ ત્યાંની પ્રતિકૂળ આબોહવાનો શિકાર બને છે. આમ, સમગ્ર નવલકથામાં પ્રકૃતિ એક જીવંત પાર્શ્વભૂ તરીકે આવે છે અને પાત્રોના મનોભાવો અને મનોવલણો વ્યક્ત કરે છે. અહિં પ્રતિકૂળ પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં ટેસે માત્ર શારીરિક કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. યુસ્ટેસીઆ પોતાના જીવનમાં જે હતાશા અને નિરાશા અનુભવે છે એનું એકમાત્ર કારણ એગડન હીથનો પ્રકૃતિક પરિવેશ છે.પરંતુ ટેસના મનની વ્યથા, વિષાદ અને દુઃખનું કારણ પ્રકૃતિ નહિ, પરંતુ અન્ય બાબત છે અને એ છે કે એના પતિએ દંભી નૈતિકતાના ધારા-ધોરણોના આધારે એનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રકૃતિ એના જીવનમાં કોઈપણ તબક્કે એની વહારે આવતી નથી અને માત્ર મૂક સાક્ષી બની એની વ્યથા-કથાને નિહાળ્યા કરે છે. ગ્રામ્યજીવન અને પ્રકૃતિનો સંબંધ દર્શાવતા શીવકુમાર લખે છે:

“Tess of D'Urbervilles' dwells upon another unattractive side of rural life....Hardy links his picture to contemporary agricultural realities- the farm belongs to an absentee landlord - but the essential things which make life hard on it are those which have made the rural life hard since the beginning : stony soil, cold wind, rain, snow,..... .”^{૭૦}

‘ધ વુડ લેન્ડર્સ’માં પ્રકૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ વૃક્ષો કરે છે અને હિન્ટોક ગામનો દરેક વ્યક્તિ કોઈને કોઈ રીતે વૃક્ષો સાથે સંકળાયેલો છે. ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં જે રીતે એગડન હીથ સમગ્ર કૃતિમાં વ્યાપ્ત છે એ જ પ્રમાણે આ કૃતિમાં વૃક્ષો વ્યાપ્ત છે. પરંતુ એમનો માનવસમાજ સાથેનો સંબંધ વિરોધાત્મક રહેવા પામ્યો નથી. જે રીતે એક ખેડૂતનો એક માત્ર આધાર એનું ખેતર જ છે એ જ પ્રમાણે અહિંનો માનવસમાજ વૃક્ષો પર નભે છે અને કૃતિનું દરેક મહત્વનું પાત્ર એક વૃક્ષ સાથે પોતાનો અંગત સંબંધ ધરાવે છે. મલબેરી શેઠનો ધંધો લાકડા વેચવાનો છે. એમણે એમનું સમગ્ર જીવન વૃક્ષો સાથે વિતાવ્યું છે. લાકડાં સાથે કામ કરતા-કરતા એમનું શરીર ઘસાઈ ગયું છે. તેમનો એક હાથ, થાપાનું હાડકું અને ઢીચણનો સાંધો જકડાઈ ગયા હોવાથી ચાલવામાં તકલીફ પડે છે. યુવાનીમાં ટિમ્બરના મોટાં-મોટાં વૃક્ષોના થડ ઉપાડી ઉપાડીને સાંધાના હાડકાં ઘસાઈ ગયા છે. એમણે અથાગ મજૂરી કરી હતી. એમને ક્યારે ક્યાં વાગેલું, ક્યું હાડકું ભાંગેલું બધુંય યાદ છે. ડાબો ખભો દુઃખતો હતો કારણકે એકલે હાથે કોઈનીય મદદ વિના તેઓ ઝાડનું મોટું થડ ઉપાડતા, જ્યારે એલ્મનું વૃક્ષ કાપીને નીચે પાડતાં બીજો પગ કચડાઈ ગયો હતો. યુવાનીમાં વાગેલા, રૂઝાયેલા, ગણકારેલા નહીં એવા દુઃખો પાછલી ઉમરમાં એમને બહુ કઠે છે. વૃક્ષો સાથે કામ કરતા-કરતા અનેક કષ્ટો પડ્યા હોવા છતાં એમના લાકડા સાથેના લગાવમાં ક્યાંય કોઈ કમી કળાતી નથી.

કથાનાયક ગાઈલ્સ નખશિખ પ્રકૃતિપ્રેમી છે. તે હંમેશા વૃક્ષો આચ્છાદિત રસ્તાઓ, ટેકરીઓ અને ખીણોમાં રખડતો રહે છે. જંગલોમાં ફરવું અને વૃક્ષો વાવવાનું એને ખૂબ ગમે છે. વૃક્ષારોપણના કાર્યમાં એ જાદુઈ કાર્યદક્ષતા દાખવે છે. છોડવાંઓના નાજુક રેસાઓ અને મૂળિયાઓને પંપાળતા એ એને એ રીતે જમીનમાં પ્રસરાવે છે કે તેઓ તરત જ જમીનને જકડી લે છે અને માટીમાં તેઓનું તરત જ સજીવારોપણ થઈ જાય છે. તે હંમેશા પવનની દિશાને ધ્યાનમાં રાખીને માટીમાં મૂળિયા એ રીતે ગોઠવે છે કે જેથી પવનના વેગીલા સૂસવાટા સામે પણ એના દ્વારા રોપાયેલા વૃક્ષો અડિખમ ઉભા રહી શકે. એક સ્ત્રીના સાનિધ્ય કરતાં પણ વૃક્ષોનું સાનિધ્ય એને વધુ પ્રિય છે. એ જંગલમાં જીવે

છે અને જંગલમાં જ મૃત્યુ પામે છે. હિન્ટોકના જંગલોમાં એણે એવા ઘણાં વૃક્ષો વાવ્યા છે જે એના મૃત્યુ બાદ પણ એના પ્રકૃતિપ્રેમની સાક્ષી પૂરે છે. એની કબર ઉપર ફૂલ ચડાવી ગાઈલ્સને અંજલી આપતા માટી કહે છે :

“હું જ્યારે પણ સવારે ઊઠીશ, ત્યારે તને યાદ કરીશ અને જ્યારે હું સૂઈ જઈશ, ત્યારે સૂતાં પહેલા હું તને યાદ કરીશ. હું જ્યારે ઝાડ વાવીશ ત્યારે યાદ કરીશ કે તારા જેવું ઝાડ કોઈ વાવી શકશે નહીં. જ્યારે હું સફરજનમાંથી સાઈડર બનાવીશ, ત્યારે કહીશ કે તારા જેવો સાઈડર કોઈ કાઢી શકતું નથી....તું તો એક સજજન માણસ હતો અને હંમેશા સારાં કાર્યો જ કરતો હતો.!”^{૭૧}

ગાઈલ્સના મૃત્યુ બાદ જંગલોના વૃક્ષો સૂનાં પડી ગયા હોય એવું લાગે છે. એણે રોપેલાં વૃક્ષો જીવે છે અને એ એમને છોડીને જતો રહે છે. માટી લાકડાંના લાંબા સોટાઓ છોલી છોલી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. ગાઈલ્સે એને વૃક્ષારોપણ કેમ કરવું એ શીખવ્યું હોય છે. તેથી ગાઈલ્સના મૃત્યુ બાદ માટી ગાઈલ્સના સાધનો લઈ એનું કાર્ય અને વ્યવસાય આગળ ધપાવે છે. હિન્ટોકમાં એક પ્રકારની સ્વંયસંચાલિત પર્યાવરણીય વ્યવસ્થા ચાલી આવે છે. પૂર્વજોએ વાવેલા વૃક્ષોનું છેદન વર્તમાન પેઢી કરે છે અને વર્તમાન પેઢી દ્વારા વવાયેલા વૃક્ષોનું છેદન ભાવિ પેઢી કરે છે. આ રીતે એ લોકોની આજીવિકા અને સાથે સાથે પર્યાવરણીય સમતુલા પણ જળવાય રહે છે. એમના તમામ સામાજિક વ્યવહારોના કેન્દ્રમાં વૃક્ષો છે.

એક વૃક્ષ હિન્ટોક ગામના વ્યક્તિઓના વિચારોમાં કેટલી હદે વણાઈ ગયું છે એ વાતનો ખ્યાલ આપણને માટીના પિતા જહોન સાઉથના કિસ્સા ઉપરથી આવે છે. એમના ઘર પાસે એક ઊંચું એલ્મનું વૃક્ષ છે. જ્યારે પવન વાય છે ત્યારે એ વૃક્ષની ડાળીઓ અને પાંદડાં ડોલી ઉઠે છે. સાથે પવનના સૂસવાટાનો અવાજ પણ આવે છે. આ અવાજ અને વૃક્ષના ડોલવાથી જહોનના મનમાં એક પ્રકારનો ભય ઘર કરી જાય છે. એને એવો ભ્રમ છે કે એ વૃક્ષ જ યમરાજ છે અને તે એક દિવસ તેના ઉપર પડશે અને તે કચડાઈ મરશે. જહોનને અન્ય કોઈ રોગ કે બીમારી નથી. માત્ર એ વૃક્ષના એના

ઉપર પડી જવાના ડરથી જ એ દિવસે દિવસે માનસિક રીતે પીડાય છે. માર્ટી અને ગાઈલ્સ જહોનને ઘણું સમજાવે છે કે એ માત્ર એના મનનો ભ્રમ છે.તો બીજી બાજુ, એ વૃક્ષ મિસિસ ચાર્મોન્ડની માલિકીનું હોવાથી એને કાપી પણ શકાતું નથી.અને જ્યારે ગાઈલ્સ મિસિસ ચાર્મોન્ડની પરવાનગી વગર એ વૃક્ષ કાપી પણ નાખે છે ત્યારે આનંદ અને આશ્ચર્યના અતિરેકમાં જહોનનું મૃત્યુ થાય છે.^{૧૨} અહીં એક વૃક્ષ અને વ્યક્તિ વચ્ચેનો વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

આમ, પ્રકૃતિ કૃષકો માટે ક્યારેક અનુકૂળ તો ક્યારેક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરે છે. ક્યારેક ખેતરોમાં આગ લાગતા અનાજ એમાં બળીને ખાક થઈ જાય છે તો ક્યારેક વરસાદી વાવાઝોડાં પાકને નુકશાન પહોંચાડે છે. થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં પ્રકૃતિના વિવિધ સ્વરૂપો, એમની કૃષક-જીવન પર થતી વિવિધ અસરો અને કૃષકોની પ્રકૃતિ પ્રત્યેની વિવિધ પ્રતિક્રિયાઓનું વાસ્તવિક અને વ્યાપક ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં કૃષકો અને પ્રકૃતિ :

મડિયા પોતાની નવલકથાઓમાં સૌરાષ્ટ્રનો ભૌગોલિક પ્રદેશ, એની પ્રકૃતિ અને એના ઉપર આધારિત કૃષકજીવનને આલેખે છે.અહિં સૌરાષ્ટ્રનો એક ખેડૂત ભારતીય કૃષકસમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ભારતીય કૃષકે પાકની સફળતા કે નિષ્ફળતા માટે સંપૂર્ણ આધાર જે તે વર્ષે પડતા વરસાદ ઉપર રાખવો પડે છે.કોઈક વર્ષે વરસાદ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પડે છે, તો કોઈક વર્ષે નહિવત્ તો કોઈક વર્ષે છાંટો ય નહિ.વરસાદની આ અનિશ્ચિતતાને લીધે જ ભારતીય ખેડૂત મોટેભાગે વ્યાકૂળ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિનું આ ક્યારેક આશીર્વાદ સમાન તો ક્યારેક શાપરૂપ બનતું સ્વરૂપ માત્ર કૃષિને જ અસર ન કરતા કૃષકના જીવનની તમામ સામાજિક-આર્થિક ગતિવિધિઓને પણ અસર કરે છે.

જેમકે ‘લીલુડી ધરતી’ માં હાદા પટેલનો યુવાન પુત્ર પરબત માંદગીમાં મૃત્યુ પામે છે. ઘરની ઓસરીમાં એના શબને સૂવડાવવામાં આવે છે. શબની બાજુમાં ઘીનો દીવો સળગે છે. સૌથી નાનો ભાઈ ગોબર ચોધાર આંસુએ રડે છે અને હાદા પટેલ કાળજી કઠણ કરીને નાના પુત્રને આશ્વાસન

આપતા હોય છે. સર્વ ગ્રામજનો હાદા પટેલની ખડકીએ શોકગ્રસ્ત મુખમુદ્રામાં ભેગાં થાય છે. એ દિવસે ભીમ અગિયારસનો તહેવાર હોય છે. પરંતુ પરબતના મૃત્યુના સમાચારની સાથે જ ગામની તમામ ગતિવિધિઓ થંભી જાય છે. લોકોનો ઉત્સવ અને ઉત્સાહ ઉદાસીમાં ફેરવાય જાય છે. અને એ અશુભ કાળે આકાશમાં ઓચિંતા વાદળો ચડી આવે છે અને વાતાવરણ ઘેરું બની જાય છે. હવામાનમાં આવેલા આ અણધાર્યા બદલાવની ગ્રામજનો તરત જ નોંધ લે છે. ડાઘુઓની એક નજર ઓસરીમાં પડેલા મૃતદેહ ઉપર હોય છે, તો બીજી નજર માથે ઘેરાતાં વાદળો તરફ વળે છે. એક તરફ પોતાના પુત્રની નનામી વિંટાય રહે છે તો બીજી બાજુ, હાદા પટેલ વારંવાર ઊંચે જોઈને વરસાદની આગાહી કરે છે. જો વરસાદ પડે તો ! “તો તો આજે જ વાવણાં કરવા પડે”, સર્વાનુમતે નિર્ણય લેવાય છે કે પ્રથમ વાવણી કરવી અને ત્યારબાદ પરબતની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવી, કારણકે “મડદું વાટ જોશે, મેઘરાજા નહિ.” ખુદ હાદા પટેલ પણ પોતાના પુત્રના મૃતદેહને બાજુએ રાખી વાવણીના કાર્યમાં જોતરાઈ જાય છે.^{૭૩}

ઉપરોક્ત હૃદયદ્રાવક ઘટના નિહાળ્યા બાદ ભારતીય કૃષકજીવનનું ચિત્ર આપમેળે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એક ભારતીય ખેડૂત માટે કૃષિનું મહત્ત્વ જીવન-મૃત્યુ જેવી ગંભીર ઘટનાઓથી પણ વિશેષ છે. એણે પોતાની કૃષિ ખાતર પોતાના આંતરિક હરખ-શોક બાજુએ મૂકી વરસાદ જેવા પ્રાકૃતિક પરિબળોને વશ થઈ જીવન જીવવું પડે છે. ટાંકણે વાવણી કરવી ફરજિયાત છે. જરાપણ વહેલું-મોડું થાય તો પાક નિષ્ફળ જતાં આખું વર્ષ પેટનો ખાડો પૂરવાની ચિંતા સતાવે છે. વરસાદ પડવામાં થતો વિલંબ એને માટે અનેક પ્રકારની વ્યથાઓ લાવે છે. પરબતના મૃત્યુના બીજા વર્ષે દુષ્કાળ પડે છે. આકાશ કોરું ધાકોર છે. કયાંય નાનું સરખું વાદળું પણ દેખાતું નથી. અને એ પહેલાંના ઉનાળે ધરતીને ચૂસી લતી ગરમી પડે છે. મડિયા લખે છે :

“ગુંદાસરની ધરતી માથે ઓતરાચીતરાના તડકા પડતા હતા. આખો ગિરનાર ડુંગર ધગમગતા સૂરજમાં તપતો હતો અને અડખેપડખેની ધરતીને તપાવતો હતો. ચારે દિશાએથી ઊંની

બળબળતી લૂ વરસતી હતી. ઝાડ પરના માળામાંથી ચકલાંના પોટાં ગરમીમાં બફાઈ બફાઈને નીચે પટકાતાં હતાં.તડકો ખાઈને ઢેર-ઢાંખર આફરી જતાં હતા. માણસના પેટમાં લૂ પેસી જાય તો એ લોહીની એક જ ઊલટી ભેગો ઉકલી જાય એવો આકરો તાપ તપતો હતો.”^{૭૪}

એ વર્ષની ભીમઅગિયારસને દિવસે વરસાદ પડતો નથી.એ વરસાદની રાહ જોતાં જોતાં એક મહિનો પસાર થઈ જાય છે. દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ નિર્માણ થતાં તરત જ અનાજના ભાવોમાં ઉછાળો આવે છે. ગામના અનુભવી ડોસાં-ડગરાં નક્ષત્રોનું અવલોકન કરી હવામાનની આગાહી કરે છે; “ઓણ સાલ તો છપનિયાનેય આંટે એવો કાળ પડશે!”ગામ આખું ઉઘાડે પગે અને ઉઘાડે માથે મેઘરાજાના મનામણાં કરવા ઓઝત નદીને કાંઠે એકઠું થાય છે. પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવે છે, રામધૂન અને ભજનો ગાવામાં આવે છે, અને ગામના ઘરે ઘરેથી રૂપિયો ઉઘરાવીને મંદિરમાં યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. શ્રાવણ મહિને પણ ધોમધખતો તાપ પડે છે તેથી નદી-નાળાં સૂકાય ગયા છે.કૂવામાં પાણીના ઝરાં ફૂટતા બંધ થયા છે. ખેતરો ઉજજડ થઈ ગયાં છે. કૂવામાં પાણીની નવી સરવાણીઓ ફોડવા માટે ખેડૂતો તળિયે પોટાશના ટોટાં ફોડે છે. “ખેતી કરતા આ લોકો દુકાળ જેવા સમયે જિજીવિષાને લીધે જે પુરુષાર્થ કરે છે તે વસ્તુ આ કથાનું એક અત્યંત સફળ તત્ત્વરૂપ બને છે.”^{૭૫} ત્યારપછીના વર્ષે દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા જતા ચંદ્રનું ઝીણવટથી અવલોકન કરીને કરીને ગામના અનુભવી વૃદ્ધો અભિપ્રાય આપે છે કે, “ચાંદામાં જળ ભર્યું છે...ઓણસાલ વહેલો વરસશે”.અને એક રાતે જળભર્યો પૂનમનો ચંદ્ર આકાશમાં ઊગે છે.એ રાતે અસહ્ય ઉકળાટ થાય છે. પવન વાતો થંભી જાય છે. વાતાવરણમાં ભટ્ટી સળગી રહી હોય એવો બફારો ને ઉકળાટ થાય છે. વૃક્ષોના પાંદડા પણ મૌન અને સ્થિરતા ધારણ કરે છે. ત્યાં જ એકાએક ઠંડો પવન ફૂંકાવા માંડે છે અને વરસાદનું એક જોરદાર ઝાંપટું કેટલાય મહિનાઓથી તરસી ધરતીને તરબોળ કરી દે છે. અહિં ધરતી અને ધરતીપુત્રોના સૌભાગ્ય અને સુંદરતા વર્ણવતા મડિયા લખે છે :

“આખી ધરતી અત્યારે સ્નાનપૂત સુંદરી સમી શોભતી હતી. બે વર્ષથી નપાણી પડી રહીને ભૂંડી ભૂખ જેવી બની ગયેલી સમગ્ર સીમને જાણે કે કોઈએ ઊંટકી-માંજીને ઉજમાળી બનાવી લાગતી હતી. તૃષિત જમીનના અંતઃસ્તલને મુશળધાર મેઘવૃષ્ટિએ પરિતૃપ્ત કર્યું હતું. ધરતીના કણેકણમાંથી એ પરિતોષ ફેરી રહ્યો હતો. મહિનાઓથી કોરીધાકોર પડી રહેલી કાળી માટી મેઘસ્પર્શ મહેકી ઊઠી હતી. ઊઘડતી ઉષા જેવી અણબોટી તાજગી ચારેય કોર દેખાતી હતી. માટી સાથે માનવીના અંદર પણ પુલકિત થઈ ઊઠ્યાં હતાં. ખેતરોમાં પડેલા ચાસમાં જળસિંચન થતાં, માનવીના લલાટે ઊપસેલી નૂતન ભાગ્યરેખાઓ સમા એ શોભતા હતા. એ એકએક પરિતૃપ્ત ચાસ એના ખેડનારાઓ માટે મૃત્યુમાંથી જીવનની ગવાહી ગાઈ રહ્યો હતો. ધરતીને એનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું હતું અને સાથે માનવીને પણ ક્ષિતિજ પર પોતાના ભાગ્યોદયની ટશર ફૂટતી દેખાતી હતી. સમગ્ર વાતાવરણમાં એક નૂતન આશાનું અશ્રુતગાન ગુંજતું હતું. સૌભાગ્યનષ્ટા ઊજમ અને સંતુનાં મન પણ આ ધરતીનું સૌભાગ્ય જોઈને કોળી ઊઠ્યા હતા.”^{૭૬}

બે વર્ષ પહેલાંની અગિયારસની જેમ એ દિવસે પણ વરસાદના વધામણાં અને વાવણીની ખુશાલીમાં ઘરેઘરે મિષ્ટાન રંધાય છે, બળદોને શણગારવામાં આવે છે અને ગાડાંના અને પૈડાંના પૂજન થાય છે. વાવણી કરવા માટે સંતુ અને ઊજમના મનમાં પણ જોમનો સંચાર થાય છે.

જે પ્રદેશમાં વરસાદ અનિશ્ચિત હોય અને અવારનવાર દુશ્કાળ પડતો હોય ત્યાં નદી એક માતા તરીકે પૂજાય એમાં કશું અસ્વભાવિક નથી. ‘અણસમજૂ બાળક’ જેવું ગુંદાસર ગામ ઓઝત નદીના કાંઠે વસ્યું છે. મડીયાની નવલકથાઓમાં પ્રકૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ મુખ્યત્વે નદીઓ કરે છે. ઓઝત પણ આવી જ એક નદી છે જેના નીરની સરવાણીઓ ગુંદાસરના ખેતરો, વાડી, કૂવા, ઘરના પશિયારાઓ અને ગ્રામજનોના હૃદયોમાં ફૂટે છે. ગુંદાસર અને ઓઝતનો નાતો કેવો ઘનિષ્ઠ છે એ દર્શાવવા મડીયા નવલકથાના પહેલે જ પાને લખે છે :

“કાળે ઉનાળે પણ જે નદીનાં મીઠાંમધ પાણી સુકાતાં નહોતાં, જેનો પ્રવાહ ક્ષીણકાય થવા છતાં સાવ કપાઈ જતો નહોતો, એ ઓઝતને કાંઠે વસેલા આ ગામનાં જીવનવહેણ પણ ઓઝતનાં વહેણ જોડે વણાઈ ગયાં હતાં.ભર્યોમાસે બે કાંઠે થઈને ઘૂઘવાતી ઓઝત અનોખી નવોઢા જેવી મદમસ્ત હોય, શિયાળે એની ચાલ પ્રગલ્ભા જેવી શાંત હોય, ચૈતર-વૈશાખે એનું વાર્ધક્યવિગલિત વહેણ સાવ ક્ષીણ થઈને એક તરફને કાંઠે વસતા પરિવારનું તો યથાશક્તિ પોષણ કરતી જ રહે. ગુંદાસર ગામ ઓઝતનો આવો જ એક પરિવાર હતો. નદીને કાંઠે કાંઠે પથરાયેલાં એનાં ખેતર-વાડી બારેય મહિના લીલાં કુંજાર જેવાં લહેરાતાં ગામના તેમજ વાડીપડાનાં બધાં જ કૂવાઓની સરવાણીઓ ઓઝતમાંથી આવતી હતી.સાચા તળ ધરાવનાર આ કૂવાઓનાં પાણી ચોમાસામાં આપમેળે જ ચચ્યાર હાથ ઊંચા ચડી જતાં; કાળ-દુકાળે પાણી ઊંડાં જાય અને બબ્બે વરતનાં સાંધણ પણ ટૂંકાં પડતાં લાગે ત્યારે કૂવામાં હાથ જેટલું ખોદકામ કરતાં જ સાચાં તળમાંથી હોબ્બેશ પાતાળ-કૂવારાં ફૂટતાં, ને સૂકાતાં વાડીપડાં વળી પાછાં લીલાંછમ બનીને લહેરાઈ ઊઠતાં.”^{૭૭}

ગુંદાસર ગામમાં જીવન-મૃત્યુ જેવી જે કોઈ ઘટના ઘટે છે એની સાક્ષી ઓઝત છે. ગામમાં શુભ-અશુભ કોઈપણ કાર્ય લોકોથી છાનું-છપનું રાખી શકાય, પરંતુ એ કાર્ય કરવા માટે જાણે કે ઓઝતની પરવાનગી લેવી પડતી હોય એમ એને ઓળંગવી જરૂરી બને છે. જેમકે સંતુ માંડણના કરતુતની પ્રથમ જાણ જ્યારે રઘા ગોરને કરે છે ત્યારે તે ઓઝતમાં સંધ્યાસ્નાન કરતો હોય છે. અને એ સમાચાર શ્વસુર અને ગ્રામજનોને ત્વરિત જણાવવા માટે સંતુએ મઘરપાટમાં ઝંપલાવવું પડે છે. તો માંડણને દોષિત ઠેરવવા અને સંતુને નિર્દોષ સાબિત કરવા પંચના સાક્ષી તરીકે જુબાની આપવા શાપર જવા રઘાએ ઓઝતને ઓળંગવી પડે છે. આ કૃતિમાં આવી તો અનેક ઘટનાઓ છે જે ઓઝતના કિનારે આકાર પામે છે.

આ જ પ્રમાણે ‘આલા ધાંધલનું ઝીઝાવદર’ની શરૂઆત પણ વેકુરડી નદી અને ઝીઝાવદરના સાયુજયથી થાય છે.

“વેકુરડી નદી ઝીઝાવદરના પાદરને પખાળતી વહેતી. મદાવાના ડુંગરમાંથી ફૂટતો એના પ્રવાહ આડોઅવળો વહેતો, ઝીઝાવદર નજીક આવતાં, કમ્મરમાંથી લાડભેર લયકાતી નારીની જેમ આછો વળાંક લેતો. નદીનો પટ પહોળો હતો, ઊંડાણ સારું હતું, ખોયાણ ઊંચા હતાં, પણ પાણી ઓછું રહેતું. ચોમાસું વિત્યે એમાં પાણી કરતાં વેકુર જ વધારે જણાતી. તેથી જ કદાચ લોકજીભે એ વેકુરડી તરીકે ઓળખાતી.

ઝીઝાવદરનાં લોકો વેકુરડીને ગાંડી નદી પણ ગણતાં. ગાંડી એટલા માટે કે, ધોમધખતા તાપમાં પણ નદીમાં ઉપરવાસના વરસાદથી ઓચિંતુ પૂર આવી જતું, કાંઠા છલકાઈ જતાં ને કોઈ વાર તો ગઢની દોઢીમાં પાણી ગરી જતાં.

કાળે ઉનાળે વેકુરડીનો પ્રવાહ ક્ષીણ થઈ જતો, છતાં સાવ કપાઈ જતો નહીં. એની ઉપરવાસની સાવજપાટ તો બારેય મહિના ગળકાં લેતી રહેતી. તેથી જ વેકુરડીનું તળ સાચું ગણાતું. એનો પારેવાંની આંખ જેવો દાણાદાર વેકળો હાથએક ખોદતાં જ વીરડો બની જતો. ઝીઝાવદરના બધાં જ વાવકૂવાની સરવાણીઓ આ વેકુરડીમાંથી જ વહેતી. એના પહોળા પટમાં વાઘરી લોક તરિયાં-તડબૂચ વાવતા એ સાકર જેવાં મીઠાં ઊતરતાં. એ મીઠાશ પણ વેકુરડીનાં સેજળ પટની જ ગણાતી.

અને છતાં આ નદી ઘેલી ગણાતી, કેમકે એ છેલ મારે ત્યારે અરધા ઝીઝાવદરને જળબંબાકાર કરી મૂકતી, ઢોરઢાંખરને તાણી જતી, ડેલાબંધ મેડીઓને પણ ધરાશયી કરી નાખતી. એનાં ગાંડાતૂર ચોમાસુંપૂર એકાદ માણસનો તો ભોગ લેતાં જ એવી વાયકા હતી. એના ઉતાવળા વહેણમાં તણાયેલા માણસની લાશ સીધી આઠ ગાઉ હેઠવાસે બાવળની અડાબીડ કાંટમાંથી જ હાથ લાગતી. કાઠિયાવાડમાં ઓગણોતરો દુકાળ પડ્યો ત્યારે ઝીઝાવદરના પાદરમાં વેકુરડીના પટમાં દુકાળિયાં દાંડિયાં સૂઈ રહેતાં. એમાં વળતી સાલ ઉપરવાસ અનરાધાર હેલી થઈને મધરાત્રે આ નદી એકાએક બે કાંઠે થઈ ગઈ ત્યારે એ સહુ ઊંઘતાં આદમીઓ તણાઈ ગયેલાં ને એમનાં ફૂલી ગયેલાં મુડદાં

હેઠવાસની કાંટમાં ઠાંસોઠાંસ ભરાઈ ગયેલાં.તેથી જ રઢિયાળા કાંઠાને ભેંકાર ખોયાણો ધરાવનાર વેકુરડીનું ‘ઘેલી’ નામ સાર્થક બની રહેલું. એ રીઝે ત્યારે ગામલોકને રિદ્ધિસિદ્ધિ સાંપડતી, એ ખીજે ત્યારે હોનારત થઈ જતી.”^{૭૮}

આવી વેકુરડીના વંકાતા પટના પાણીથી ગામની પાણિયારીઓ સાંસારિક સુખ:દુખની ગોષ્ઠી કરતા બેડાં ભરતી હોય છે.સાવજપાટમાં ખત્રી-રંગારી લોક સાડલા, પાઘડીઓ ને દરબારી સાફા રંગતા હોય છે.ગામમાં મરણ થયું હોય તો સ્મશાનેથી આવીને ડાઘુઓ સ્નાન કરતા હોય છે. નદીના છીછરાં વહેણમાં આવેલા કાળા પથ્થરો ઉપર ગામની વહુઓ ઘસી ઘસીને લૂગડાં ધોતી હોય છે. તો વેકુરડીના પહોળા રેતાળ પટમાં કોઈકે ચોરીચપાટીનો મુદ્દામાલ સંતાળ્યો હોય છે.

આમ, નદીએ ભારતીય કૃષકની જીવાદોરી છે અને કૃષક પોતાની એના પ્રત્યેની કૃતઘ્નતા વ્યક્ત કરતા એને ‘માતા’ તરીકે સંબોધે છે અને એક નાના બાળકની જેમ એને ચાહે છે અને એની ગોદમાં જ એનું જીવન પાંગરે છે.

‘વેળાવેળાની છાંચડી’માં એક ગ્રામજનની માનસિકતામાં પ્રકૃતિ બાલ્યાવસ્થાથી જ કેવી રીતે પ્રવેશે છે તેનું સુંદર ચિત્ર દર્શાવવામાં આવ્યું છે.ઓતમચંદ શેઠનો દીકરો બટુક વાઘણિયાથી અમરગઢ વચ્ચેના રસ્તાની આજુબાજુ પથરાયેલી પ્રકૃતિનું ઝીણવટભર્યું નિરિક્ષણ કરે છે. માર્ગમાં આવતા પશુ-પક્ષીઓ જોઈને એને અનેક પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે અને એ અનેક પ્રશ્નો પોતાના કાકા નરોત્તમને પૂછે છે. બટુકને જે જવાબો મળે છે એની સાથે એની માનસિકતામાં પ્રાકૃતિક પરિવેશ પણ પ્રવેશે છે. તો બીજી બાજુ નરોત્તમ અને ચંપા વચ્ચે જે મૂક પ્રણય પાંગરે છે એને આસપાસનો પ્રાકૃતિક પરિવેશ વાચા આપે છે :

“મારગની બેય બાજુએ ઊભેલી વનરાજીમાં પંખીઓ જાગી ઊઠ્યાં હતાં.વૃક્ષોનાં પાંદડાં વચ્ચે પાંખનો ફફડાટ સંભળાતો હતો.રાત આખી ચાંચમાં ચાંચ પરોવીને એકબીજાંની ગાદમાં પડી રહેલાં પક્ષી યુગલો પોતાના કંઠમાંથી પ્રભાતનું મંગલગાન છેડી રહ્યા હતાં. ગાડીમાં બેઠેલું એક

હૃદયયુગ્મ પણ એવા જ અનુભવમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું. અલબત્ત વડીલોની હાજરીમાં એમની જીભ સિવાઈ ગઈ હતી, પણ ઊંડું ઊંડું થવા મથતી એમની પાંખોમાં ફફડાટ અછતો નહોતો રહેતો. એમના મૂંગા કંઠમાં પણ નવજીવનના પરોઢનું નિઃશબ્દ ગાન નીકળવા મથી રહ્યું હતું. સૃષ્ટિનું એ સનાતન ગાન બન્ને જણાંને ઓઠે આવીને અટકી જતાં આખરે આંખો વાટે છલકાઈ રહ્યું હતું.”^{૭૯}

સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યપરિવેશ ઉપર ઊંડો પ્રભાવ દક્ષિણ વિભાગની ગિરિમાળામાં આવેલા ગુજરાતના સૌથી ઊંચા અને ભવ્ય પર્વત ગિરનારનો છે. ગિરનારના પહાડી પ્રદેશનો પડછાયો મડિયાકૃત નવલકથાઓમાં આવેલા ગુંદાસર, પરબડી જેવા ગામો ઉપર પડે છે અને ગામની ગતિવિધિઓને પ્રભાવિત કરે છે. આ સંદર્ભે ડૉ. નવીનચંદ્ર ત્રિવેદીનું કહેવું છે :

“ભૌગોલિક પ્રદેશને અનુરૂપ કથાવસ્તુ અને તેને અનુરૂપ પાત્રો સર્જાતાં હોય છે. આ પાત્રો નિરૂપ્ય વિષયના પ્રાકૃતિક સંનિવેશ હેઠળ રજૂ થતાં હોય છે. મડિયાની ગ્રામકથાઓનાં પાત્રો સૌરાષ્ટ્રના ભૌગોલિક અને કુદરતી વાતાવરણમાં ઊછર્યાં છે.”^{૮૦}

‘લીલુડી ધરતી’ની શરૂઆત જ ગિરનારના ઉલ્લેખથી થાય છે :

“હેતાળ માતાના વહાલસોયા ખોળામાં અણસમજુ બાળક પોતાની સલામતીની અખૂટ શ્રદ્ધા સાથે ઊંઘતું હોય એમ ગરવા ગિરનારની ગોદમાં લપાઈને ગુંદાસર ગામ પડ્યું હતું. માતાની છત્રછાયા તળે બાળક નિશ્ચિત બની રહે, એમ આ નાનકડું ગામડું પણ ગિરનારની છાયામાં સ્વાભાવિક નિશ્ચિંતપણું અનુભવતું હતું. સૂરજદાદા જ્યારે ડુંગરની પેલી બાજુએ હોય ત્યારે આ બાજુએ દસવીસ ગામો ઉપર ગિરનારનો છાંયડો પથરાતો અને આ ગામો ઉપર ડુંગરની ત્રીજી ટૂંકે બિરાજતાં અંબામાતાની અમી નજર છે એવી વ્યાપક માન્યતા હતી.”^{૮૧}

આ નવલકથામાં અમરગઢ અને ગુંદાસરના યુવાનો વચ્ચે ગિરનારની ત્રીજી ટૂંક ઉપર આવેલા અંબામાતાના મંદિર સુધી નાળિયેર ફેંકવાની શરત લાગે છે. આ રમત દરમિયાન ધિંગાણું થતાં એમાં માંડણનો હાથ કપાઈ જાય છે. આ રમતના ઝીણવટભર્યાં આંખે દેખ્યા અહેવાલ દ્વારા

ભાવક પણ ગિરનારના પહાડી પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે અને એની ભવ્યતાનો અસરકારક અહેસાસ કરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ખડકો અને ટેકરીઓ ઘણી જગ્યાઓએ ફેલાયેલા છે. પરંતુ જેને પર્વતો કહી શકાય એવા ડુંગરો ઉત્તર વિભાગમાં નૈઋત્યથી ઈશાનમાં જતી અને બીજી દક્ષિણ વિભાગની પૂર્વ-પશ્ચિમ જતી બે ગિરિમાળાઓમાં આવેલા છે. આ ગિરિમાળામાં આવેલા પર્વતો પોતાની પશુ-પક્ષીઓ અને વનસ્પતિની વિવિધરંગી પ્રકૃતિ ધરાવે છે. આ ડુંગરોને અડીને ગીરનું જંગલ જેવો વનપ્રદેશ પણ આવેલો છે. આ વનપ્રદેશમાં ઝાડી-ઝાંખરાં, નદીઓ, નાળાંઓ, ખડકો પથરાયેલા છે. સૌરાષ્ટ્રની ગિરિમાળાઓમાં આવેલા ગિરનાર, શત્રુંજય, ચોટીલા જેવા પર્વતો માત્ર નિર્જીવ પહાડો ન રહેતાં સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામજનોની ધાર્મિક આસ્થાના કેન્દ્રો છે. આ સંદર્ભે પ્રદીપ રાવળ લખે છે :

“આ ગરવો ગિરનાર આ વિસ્તાર પર છાયા પાથરતો અડીખમ ઊભો છે; એ માત્ર એક ભૌગોલિક હકીકત નથી. એ અહીંના પ્રજાજીવનના દાવોના ધામ સમો છે. એની છાયારૂપી કૃપાથી સૌ સુખી છે એવી પૌરાણિક માન્યતા છે.”^{૮૨}

આ પહાડો અને એની પ્રકૃતિ મડિયાની નવલકથામાં આલેખાયેલા સૌરાષ્ટ્રનાં વિશિષ્ટ પ્રાકૃતિક પરિવેશનું આગવું અંગ બની રહે છે અને એમની નવલકથાનાં રસપાન દરમ્યાન ભાવક પણ એ પ્રતીતિકર પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં પ્રવેશ્યા વિના રહેતો નથી.

पादटीप

१. भडिया, युनीलाल : 'लीलुडी धरती भाग-१' : नवभारत साहित्य मंदिर, अमदावाद, त्रीण आवृत्ति, २००७. पृ.१४
२. Hardy, Thomas : 'Far From The Madding Crowd' : Oxford University Press, Delhi, 1984. Ch. vi
३. Ibid., Ch. xxxvii
४. Hardy, Thomas : 'The Mayor of Casterbridge': 'Rohan Book Company, Delhi, 2003. Ch.xxvi
५. भडिया, युनीलाल : 'व्याजनो वारस': नवभारत साहित्य मंदिर, अमदावाद, दुसमी आवृत्ति, २००२. पृ. १८
६. भडिया, युनीलाल : ' लीलुडी धरती भाग-२' : पृ.२५७
७. पटेल, डा। उत्तमभाई : 'स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यासमें कृषकजीवन' : भारत भारती, २००२। पृ।१९
८. Hardy, Thomas : ' Tess of D'Urbervilles ': Penguin Books, 1988. p.436
९. Ibid. p. 404
१०. Ibid .p. 406
११. Hardy, Thomas : 'The Mayor of Casterbridge': p.156
१२. Ibid . p.28
१३. डाडी, थोमस : अनुवाद : हुंसाबेन सी पटेल : 'ध वुडलेन्डर्स': नवभारत साहित्य मंदिर, अमदावाद, प्रथम आवृत्ति, १९९२. पृ.१९२
१४. Hardy, Thomas : 'Far From The Madding Crowd' : Ch. 27

૧૫. મડિયા, ચુનીલાલ : 'ઈંધણ ઓછાં પડયાં': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બીજી
આવૃત્તિ, ૧૯૯૧. પૃ. ૨૭૯
૧૬. એજન. પૃ. ૨૮૨
૧૭. એજન. પૃ. ૨૮૩
૧૮. એજન. પૃ. ૩૬
૧૯. મડિયા, ચુનીલાલ : ' લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ. ૧૪
૨૦. Hardy, Thomas : ' Tess of D'Urbervilles': p.72
૨૧. Ibid. , p.73
૨૨. હાર્ડી, થોમસ : 'ધ વુડલેન્ડર્સ': પૃ. ૯૬
૨૩. Hardy, Thomas : 'Far From The Madding Crowd' : p.24
૨૪. Ibid., Ch. 40
૨૫. Hardy, Thomas : 'Jude The Obscure' : Oxford University Press, 1985. p. 4
૨૬. Ibid., p.9
૨૭. Ibid., p.11
૨૮. Ibid., Ch. x
૨૯. Hardy, Thomas : 'The Return of the Native': Wordsworth Editions
Limited, Hertfordshire, 2000. p. 209
૩૦. મડિયા, ચુનીલાલ : ' લીલુડી ધરતી ભાગ-૧' : પૃ. ૧૬
૩૧. એજન ભાગ-૨ પૃ. ૨૫૨
૩૨. એજન ભાગ-૧ પૃ. ૪૮
૩૩. એજન
૩૪. એજન પૃ. ૮૧

૩૫. એજન ભાગ-૨ પૃ. ૧૭૦
૩૬. એજન પૃ. ૨૨૬
૩૭. મડિયા, યુનીલાલ : ‘ઈઘણ ઓછાં પડયાં’ : પૃ. ૨૨૬
૩૮. મડિયા, યુનીલાલ : ‘આલા ધાંધલનું ઝીઝાવદર’ : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૧. પૃ. ૮૦
૩૯. મડિયા, યુનીલાલ : ‘વેળાં વેળાંની છાંયડી’ : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, બારમી આવૃત્તિ , ૨૦૦૮. પૃ. ૪૫૩
૪૦. Hardy, Thomas : ‘The Mayor of Casterbridge’ : p. 18
૪૧. મડિયા, યુનીલાલ : ‘લીલુડી ધરતી ભાગ-૧’ : પૃ. ૨૪૧
૪૨. એજન પૃ. ૨૫૮
૪૩. એજન પૃ. ૭૭
૪૪. Eagleton, Terry : 'The English Novel : An Introduction': Blackwell Publishing, U.S.A. 2004. p.190
૪૫. Ibid., p. 188
૪૬. Hardy, Thomas : ' Tess of D'Urbervilles ': p. 165
૪૭. Hardy, Thomas : ‘The Mayor of Casterbridge’ : p. 36
૪૮. Hardy, Thomas : ‘ The Return of the Native ’: p. 161, 162
૪૯. Ibid., p. 210
૫૦. રાણિંગા, ડૉ.અમૃત : ‘નવલકથાકાર મડિયા’ : પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૦, પૃ. ૧૦૧ ઉપરથી ઉદ્દ્યુત
૫૧. મડિયા, યુનીલાલ : ‘લીલુડી ધરતી ભાગ-૧’ : પૃ. ૨૩
૫૨. રાણિંગા, ડૉ.અમૃત : ‘નવલકથાકાર મડિયા’ : પૃ.૧૦૧ ઉપરથી ઉદ્દ્યુત

૫૩. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧' : પૃ.૨૨૬ , ૨૨૭
૫૪. એજન ભાગ- ૨ પૃ. ૧૮૨
૫૫. રાણિંગા, ડો.અમૃત : 'નવલકથાકાર મડિયા' : પૃ. ૧૦૪
૫૬. Rai, Ganpat : 'Thomas Hardy's Realism and Pessimism': Shipra
Publiction, 1996. p. 27
૫૭. હાર્ડી, થોમસ : 'ધ વુડલેન્ડર્સ': પૃ. ૧૪૪
૫૮. Hardy, Thomas : 'Far From The Madding Crowd' : Ch. x
૫૯. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧' : પૃ.૧૬૩
૬૦. એજન ભાગ-૨ , પૃ. ૨૨૮
૬૧. એજન ભાગ-૧ ,પૃ. ૧૧૭
૬૨. મડિયા, યુનીલાલ : 'વ્યાજનો વારસ': નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, અગિયારમી
આવૃત્તિ, ૨૦૦૨. પૃ. ૧૯૫
૬૩. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ. ૧૦૫
૬૪. એજન પૃ. ૮૫
૬૫. એજન પૃ. ૫
૬૬. Hardy, Thomas : 'The Return of the Native': p. 59
૬૭. Ibid.
૬૮. Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles': p.362
૬૯. Ibid., p. 363
૭૦. Kumar, Shiv K. : 'British Victorian Literature' : Atlantic Publishers ,
New Delhi, 2002. p. 272
૭૧. હાર્ડી, થોમસ : 'ધ વુડલેન્ડર્સ': પૃ.૨૮૮

૭૨. એજન પૃ. ૧૨૧

૭૩. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ.૧૩

૭૪. એજન પૃ. ૨૧૫

૭૫. મિસ્ત્રી, ડૉ. ભૂપેન્દ્ર : 'ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા': પ્રકાશક ડૉ. ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી, પ્રથમ
આવૃત્તિ, ૧૯૮૯. પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯

૭૬. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૨' : પૃ.૨૫૧

૭૭. એજન ભાગ-૧ પૃ. ૧, ૨

૭૮. મડિયા, યુનીલાલ : 'આલા ધાંધલનું ઝીઝાવદર': પૃ. ૧ ,૨

૭૯. મડિયા, યુનીલાલ : 'વેળાં વેળાંની છાંચડી' : પૃ. ૫૧

૮૦. ત્રિવેદી, ડૉ. નવીનચંદ્ર : 'મડિયાનું અક્ષરકાર્ય': આદર્શ પ્રકાશન , પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૮. પૃ. ૭૫

૮૧. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૧' : પૃ. ૧

૮૨. રાવલ, પ્રદિપ : 'મેઘાણી-મડિયાની નવલકથામાં સમાજજીવન': પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ,
પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૪. પૃ. ૧૨૯